

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak”

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ

ՊԱՐՏԱԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I

Դեռ ապրում ենք աղէտի կոշմարի տակ ֆանատիկոսութեան ժայթքումը մէկ հարւած էր, հակահայկական ամբաստանութիւնները — մի այլ հարւած՝ ոչ նւաղ ահաւոր ու շշմեցուցիչ:

Երկրորդ հարւածի սոսկումները մեղմանում են — այդ էլ սփոփանք է: Փոքր ինչ ուշ — բայց ամենքը համոզում են, որ հայերին մեղադրել հայակործան դաւերի մէջ՝ առնւազն անհնարին է: Իսկ մինիստր Զաւիդ բէյի տեսակցութիւնը „Ազատամարտի” մի աշխատակցի հետ պարզեց, թէ ինչ են մտածում այդ չարագործ շուկների առթիւ կառավարական իրազեկ շրջաններում:

Ո՞վ էր, որ հրապարակ նետեց այդ անանուն ամբաստանութիւնը:

— Մի կողմից Ադիլ բէյի պէս տխրահոգ բերօհրատները, միւս կողմից արեւմտեան բուրժուազիայի անարգ, ծախու օրգանները:

Ամենից կսկծալին այդ մամուլի բռնած դիրքն էր — թէկուզ և անարգ, բուրժուական մամուլի Հասարակական կարծիքը հաւատում էր: Նա հաւատում էր „Բերլինը Տագերլատի” պէս թերթերի խղճավաճառ թղթակիցներին, որոնք արիւնաներկ ու յօշոտւած Կիլիկիայի հանգեպ ապշեցուցիչ ցինիկութեամբ յօրինում էին իրենց անլուր մեղադրանքները հայութեան դէմ, հայ երիտասարդութեան ու „անկախ Հայաստանի” երեւակայական ձգտումների դէմ:

Հասարակական կարծիքը հաւատում էր և միանգամայն չ'արդարացնելով հանգերձ կատարւած գաղաւթութիւնները, փաստաբանում էր „մեղմացուցիչ հանգամանքներ”... ջարդարար պաշտօնէութեան զօրքի ու խուժանի նկատմամբ:

Նոր թղթակիցներ եկան, սակայն, նոր օրգաններ խօսեցին — շիտակ, անկաշառ մամուլի օրգանները: Եւ հանրային կարծիքի մէջ սկսեց բարերար, նպաստաւոր շրջում: Էլ ոչ մի խօսք հայ տարրի „յարձակողական տենչերի” մասին: Իրողութիւնները լուսաբանեցին

իրենց հարազատ լոյսի տակ: Ողբերգութեան պարագաներն ու հերոսները պատկերացան իրենց հարազատ գոյներով: Ընդհանուր ու կենտրոնական միաբեր, որ շեշտեց բոլոր այդ շիտակ օրգաններում — միևնոյն է. աւանդական հակամարտութիւն մահմեդականի ու քրիստոնիայի, մասնաւորապէս հայի միջև. աւանդական համոզում առաջինի մէջ՝ որ բոլոր „րէֆորմներ”, յեղափոխութիւնների, բոլոր „եւրօպական” նորմուծութիւնների բուն գրգիշը, հոգին — հայն է... Այդտեղից և — բէաղցիայի մուկնութիւնն ու հակահայկական պօքրօմներ... Դա մի էական պատճառը ի շարս այլ պատճառների:

Պարզեց այդպիսով միանգամ ընդմիշտ և բոլորի համար, որ Կիլիկեան եղեռնը — եթէ անգամ նա չի ունեցել իբրև ղեկավար՝ գահավիժող զեպսօտի ձեռքը — իրօք „վանդէական” մի թուիչք էր, հակայեղափոխական մի ժայթքում:

Եւ սակայն, աւա՛ղ, մի բան մնում է եւրօպական լաւ մամուլի մեկնութիւնների մէջ, մի բան, որ խորապէս վշտացնում է մեզ... Երկադրանքի մի զօրեղ շեշտ, յանդիմանութեան ու բարեկամական յորդորների մի տարափ — Կիլիկիոյ հայ գործող երիտասարդութեան, կամ աւելի լաւ է ասել՝ հայ ճշա՛ն երիտասարդութեան հասցէին: Չը զարմանանք և չը լանք, այլ աշխատենք հասկանալ, բնադատել և ուղղել:

Չեն մեղադրում հայ երիտասարդութիւնը „անկախութեան” ու պրօֆօկատօրական ձգտումների համար, չեն ասում, թէ նա եղել է դրդիչ, պատճառ կամ թէ մէկը պատճառներից զարհուրելի ողբերգութեան: Ոչ „Բերլինը Տագերլատի” և Ադիլ բէյերի ինսինուացիան յաղթահարւած են վերջնականապէս, նոյն իսկ Քննիչ Յանձնաժողովի անագան մերկացումներով:

Երկադրում են հայ երիտասարդութիւնը անգիտակից, անմտած ժեստերի համար, վայրկիւբոյ յափշտակութիւնների, ցոյցերի ու bravade-ների համար:

„Հայերը պատճառ չեն եղել. — գո՛րծւոք է տարակուսանքից. բայց հայ երիտասարդութիւնը փոքր ինչ աւելի հեռու է գնացել իր սահմանադրական համակրանքների ցուցադրութեան մէջ, փոքր ինչ անզուսպ թափ է հաղորդել իր ազատապաշտ խանդավառու-

թեան... Թատրոնական աղմկայոյլ ներկայացումներ, թա-
գաւորների, հին փառքերի ջատագովումներ, ազգային
դրօշակների ու այլ էմբլեմների թափահարում, չօվի-
նիստական մի կատարելալ արեւոյթներ... Այդ հան-
գամանքը աւելի ևս զարկ է տւել մահմեդական տգէտ
ամբոխի հայատեաց ու յետագէմ տրամագրութեան,
նրա դարաւոր համոզումին՝ որ հայը իր ոսոխն է, որ
սահմանադրական շարժումներն էլ նրա սագրանքն են,
որ նա ձգտում է անկախութեան, տիրապետութեան,
որ այդ տիրապետութեան հետեանքը պիտի լինի մահ-
մեդականների «ստրկացումը» և այլն:

Այս և նման պատճառաբանութիւններ մենք հան-
դիպում էինք արեւմտեան մամուլի օրգաններում, լսում
էինք և աղէտներին ականատես հայասէր եւրոպացի-
ներից, հրապարակական ատենախօսութիւնների միջոցին:

Ուշագրութեան արժանի են «Frankfurter Zeit-
ung»-ի մեկնութիւնները, — մի թերթի՝ որի իւրաքան-
չիւր հաղորդագրութիւնը պատկառանքով է կար-
գացում ամբողջ լուսաւոր աշխարհում և որ 20 տա-
րուց ի վեր, իբրեւ մէկը սակաւաթիւ համաշխարհային
օրգաններից, պաշտպանել է ամեն առթիւ թիւրքաց
Հայաստանի ինքնօրինութեան, աւտոնոմիայի խնդիրը
Երեք խոշոր թղթակցութիւններից բաղկացած մի ըն-
դարձակ ու յուզիչ տեսութիւն՝ «Սարսափի օրերը Ադա-
նայում» խորագրով: Ուշագիր ու վարպետ հետազօտողի
մի մանրազնին վերլուծում. դրա հետ՝ անկեղծ ու
կարեկցող սրտի բուռն ցատկներ և բողբոջ հզօր շեշ-
տեր... դահիճների դէմ:

Բայց այդ բոլորի հետ կարգում էք՝

«Հայերը անզգուշութիւններ գործեցին՝ որոնք կա-
րող էին գրգռել մահմեդականներին»...

Եւ դարձեալ յիշատակում են կլուրային գործու-
նէութեան մանրամասները, պատմական ողբերգութիւն-
ների դէմօնատրատիվ ներկայացումները, անմիտ ու
տղայական «կեցցէ» Հայաստան՝ ներքը...

«Բնականաբար, ազգային չօվինիզմի այդ վերագարթ-
նումը, շուտով յայտնի եղաւ իշխանութիւններին, և
մինչդեռ հայերը զբաղւած էին իրենց մեծամիտ ու
սնապարծ ցոյցերով, մինչդեռ նրանք ազատ ասպարէզ
էին տալիս իրենց լեզուներին ու զգացումներին — թիւրք
լրտեսները մութի մէջ դիտում էին նրանց շարժում-
ները»...

Եւ «Fr. Zeit.» մատնելով հանդերձ բուն պատճառ-
ները, խարանելով հանդերձ իսկական դահիճներին,
ցաւ է յայտնում հայոց սանձարձակ ցոյցերի առթիւ,
որոնք թերեւս պատուական երից մէկն են եղել այդ
դահիճների ձեռքում:

Վրիպումներ, չափազանցութիւններ կան, անշուշտ,
նաև այդ շիտակ մամուլի առաջադրած փաստերի ու
մեկնութիւնների մէջ: Բայց կայ և ճշմարտութեան

բաժինը, որ հաստատում է նոյնիսկ հարազատ ազ-
բիւրներին:

Դա մի ծանր ու ցաւեցնող մեղադրանք է, որի վրայ
պէտք է անդրադառնալ լրջօրէն ու պաղարիւնութեամբ,
առանց ոստոստելու, բայց և առանց մեծամտօրէն ար-
համարհելու: Այդտեղ գուցէ թագնւած է հայ երի-
տասարդութեան մի յայտնի մասի բնորոշ ու վտան-
գաւոր գծերից մինը: Ինքնախարազանումը անպատեհ
չէ նոյնիսկ ներկայ օրերի մէջ, կատարւած սոսկում-
ներից յետոյ և կատարելիք, նոր հնարաւոր պատա-
հականութեանց հանդէպ: Եթէ մեր ժողովուրդը, ամ-
բողջ թիւրքահայ ժողովուրդը, իր զանգւածային ընդ-
հանրութեան մէջ խորապէս պատարակելի է՝ ինքնա-
պաշտպանութեան պահանջների հանդէպ բռնած իր
պաղ, անտարբեր դիրքով, ապա մեր գործօն երիտա-
սարդութիւնը ևս, լինելով հանդերձ այդ ժողովրդի
աղն ու հոգին, նրան հրահրող ու ղեկավարող մեծ
ազգակը, տոգորւած լինելով գործելու անզուսպ ծա-
րաւով, թերեւս պակաս չի մեղանշում իր մի քանի
ծայրայեղութիւններով, որոնք արգիւնք են յեղափո-
խական ու քաղաքացիական պակասաւոր դաստիարա-
կութեան:

Տարակոյս չը կայ, որ թիւրքահայ երիտասարդու-
թեան մէջ, երկար ժամանակից ի վեր մշակւել է շօ-
վինիզմի, նեղ, տարամբժ ազգայնամոլութեան
թունաւոր ծաղիկը: Կարելի է բացատրել երեւոյթը,
կարելի է նոյնիսկ որոշ չափով արդարացնել... Աշխարհիս
ո՞ր ազգն է այնքան ոտնահարւել, ո՞ր ժողովուրդն է
այնքան ցինիկօրէն յօշոտւել ու անարգւել, ինչպէս
հայութիւնը: Արդ. տիեզերական ընդհանուր օրէնք է.
որքան ուժեղ է գործողութիւնը (action), այն-
քան ուժեղ է և հակազդեցութիւնը (reaction):
Եւ զարմանալի չէ, որ հայ երիտասարդութեան մի
յայտնի մասը հակազդում է փոքր ինչ ծայրայեղ
հիւանդոտ ձևով այդ դարաւոր հալածականութեան
դէմ. զարմանալի չէ, որ 600 տարւայ ազգային խաւար
ու ոճրալի գիշերից յետոյ յանկարծակի լոյս աշխարհ
գալով, հայ ժողովուրդը, ի դէմս իր երիտասարդ տա-
րերի, արտադրում է տեղ-տեղ յախուռն շարժում-
ներ, որ հայ երիտասարդութիւնը, յանձին իր խակ ու
տաքարին ռահվիրաների, փարում է ըմբոստ ազգայ-
նամոլութեան դրօշակին, նետում է մոլեգնոտ ցոյցերի
մէջ, զառանցում է «անցեալի» մասին և դուրս է
կոչում մոռացութեան անդունդներից — անգիտակցա-
բար, առանց յետին մտքերի — «հին փառքերի» ուր-
ւականները...

Հոգեբանօրէն միանգամայն հասկանալի՝ այդ իրո-
ղութիւնները, սակայն, տակտի ու ազգամիջեան համե-
րաշխութեան տեսակէտից, միանգամայն վնասակար են
ու դատապարտելի:

Կան և անուղղայ ամբարտաւաններ, որոնք սիրում են պարծենալ ազգային «առաջնութեան» ու «բարձրութեան» պատրանքներով և հրապարակօրէն ու դեմօնատրատիվ ցուցադրում են իրենց արհամարհող «գերազանցութիւնը» հանդէպ «ստորին, վայրենաբարոյ ցեղերի»...

Դա շօշխուրդի տրամաբանական արգասիքն է, որ թուեաւորում է բոլոր — անգամ առաջադէմ — երկրների միջոցառումը:

Պէտք է վերջ դնել այդ տխմար ու վտանգաւոր մտափիճակին:

Դեռ Կիլիկիոյ աղէտից առաջ, Սահմանադրութեան ծանուցումից ի վեր, արտասահմանեան մի կարգ հայ հրատարակութիւններ տալիս էին այդ ողբալի հոգեբանութեան նմուշները: Իսկ այժմ, աղէտից յետոյ, այլ ևս սանձ չը կայ լեզուներին: Թիւրք ժողովրդի հասցէին շարունակում են բոլոր երեւելայնի ածականները, որոնց մէջ «չուն», «վայրենի» բառերը խստերից չեն:

«Թուուցիկները» եկան լրացնելու պակասը Արտասահմանեան տաքուկ տեղերում բազմած, ոչ մի ուժ ու հեղինակութիւն չունեցող խմբեր, գուցէ նոյնիսկ մի մի անհատներ, պարտք համարեցին իրենց «ձայնը հնչեցնելու» համազգային աղէտի առթիւ. և դարձեալ տղա-յամիտ յիշոցներ ու խրոխտանքներ դրացու հասցէին, «ազմի» փրօւն ու ճողում հրաւերներ, հիւանդագին ժեստեր, սանտիմենտալ վայնասուն...

Վրէժի ու ատելութեան անուժ թափահարումներ... Վաղուց, դժբախտաբար, հայ երիտասարդութեան մի յայտնի մասը սովորել է որակի պակասը լրացնել քանակով, գործի պակասը — ճիչ ու աղմուկով...

Դատարկամիտ խրոխտանքներով աղմկում են միջուկը և երեւակայում են, թէ գործ են կատարում: Վրէժի խնդիր ու սպանական հարայ-հրոցով հովացնում են իրենց սիրտը, մոռանալով, որ իրականութիւնը մի նշանակեց անգամ չի փոխում դրանից, որ ներսի ժողովուրդն է միայն տուժում այդ վայրկեանի ու սանձարձակ կոնչիւններից: Ոչ ոքի աչքից, արդարեւ, չեն վրիպում այդ հրատարակութիւնները...

Այդպէս — աղէտից առաջ և այդպէս — աղէտից յետոյ: Այդպէս — արտասահմանում և այդպէս — հայրենիքում: Եւ ահա, չը նայած հայ ժողովրդի, հայ մտաւորականութեան լոյսալ ու շիտակ գործելակերպին, չը նայած ընդհանուր բացակայութեան յարձակողական տենչանքների, «անկախ Հայաստանի» ու նման սին երազանքների — մենք մերթ ընդ մերթ թողնում ենք արտասահմանի և գուցէ նաեւ մեր անմիջական շրջապատի վրայ անհետեւ տպաւորութիւնը՝ թէ իբր հայկական հայրենասիրութիւնը անվերածելիօրէն ըմբոստ է:

Թէ իբր նա անհաշտօրէն յարձակողական է և անջատական... ուղղւած կայսրութեան ամբողջութեան դէմ:

Հայ երիտասարդութեան մի մասնիկն է միայն վարակած այդ օտարատեաց շօշխուրդի թոյնով — բայց դա էլ արդէն մտատանջող է:

Ժամանակ է խզել այդ ճշան ու բեկկամումը ազգասիրութեան հետ, որ յաճախ արդիւնք է սեփական ուժերի գեր-գնահատման, չափազանցման: Ընդմիջութաղելու է և հին «փառքերի» էմբիմները, որոնք ժամանակակից գնահատութեան չափերի տեսակէտից՝ թէական են ու արգահատելի: Այդ անհրապօր ու փնասակար պատրանքների տեղ՝ պէտք է իշխէ հայ բովանդակ երիտասարդութեան մէջ առողջ ազգային ինքնասիրութիւնը, որ ոչինչ չունի իր մէջ գրգռիչ ու յարձակողական, որ ուզում է շեշտել — ինչպէս ամեն մի ուրիշ ազգային ինքնասիրութիւն — ուզում է ինքզինքը պաշտպանել և ապահովել, միանգամայն յարգելով հանդերձ դրացի ազգերի իրաւունքներն ու զգացումները:

Չը պէտք է չափազանցնել և մեր «ազգային» բարձրութիւնն ու գերազանցութիւնը: Համեստ լինելու մենք ևս շատ պատճառներ ունինք: Այդ «բարձրութիւնը» յարաբերական է և այն էլ միայն... մեր միջավայրի համեմատութեամբ: Այդ միջավայրից փոքր ինչ աւելի բարձր լինելը դեռ հիմք չի տալիս պարծենալու, ազգային հպարտութեան թմբուկ զարնելու... Ի՞նչ ենք մենք այդ յարաբերութիւնից դուրս: Ի՞նչ են ներկայացնում մեր ժողովրդային զանգւածները Վասպուրականի ու Տարսնի լեռ ու ձորերում... Մի խաւար ու գրեթէ միջնադարեան գոյութիւն, որի ծոցում տգիտութիւնն ու նախապաշարմունքը դեռ ամուր շեշտում են իրենց իրաւունքները: Մի միջնադարեան գոյութիւն, որ երբեմն — տարւելով նոյնքան խաւար ու գուհիկ ցեղերի ինտրիգներով — քիչ է մնում Լինչի դատին ենթարկէ ժամանակակից հարցերի մասին ատենաբանող գործիչներին...

Համեստ լինելու պատճառներ ունինք: Մեր ազգային ետեւիւնը իր հրապուրիչ կողմերի հետ՝ ունի և իր խիտ ստեբրները. Ստեբրներ՝ նոյնիսկ ազգայնութեան ամենատարրական պահանջների տեսակէտից: Ահա լայնածաւալ գաւառներ — Կեսարիա, Կիլիկիա և լին — ուր հայ զանգւածները իրենց ճշող մեծամասնութեամբ հայ են մնացել գրեթէ միայն իրենց ծագումով, ուր նրանք — չը նայած մեր բեկկամասէր տիրացուական ազգասիրութեան — համարեա թէ կուլ են գնացել լեզուով, բարբով մահմեդականութեան մէջ: Լեզուն, որ ազգայնութեան ամենաթանկագին գանձն է, դուրս է մղել բազմաթիւ վայրերում և փոխարինել օտար բարբառներով... Եւ դա յօժարակամ ձուլումն է, յօժարակամ ազգային ինքնասպանութիւն: Չուլում է սովորաբար

կուլտուրայէս ստորին ցեղը բարձրի մէջ, իսկ այդտեղ—
հակառակն է... Ահա մի արատ, օտարամոլութեան մի
գարաւոր ախտ, որ յուսանք, կը բուժուի աստիճանաբար
նոր սերունդներէ կորովի ճիգերով, բայց որ, յամենայն
գէպս, թելագործւում է հայ սակաւաթիւ ջինգօներին՝ փոքր
ինչ չափաւորել իրենց աշխատէր ազգամոլութիւնը, փոքր
ինչ մեղմել «ազգայնական գերազանցութեան» ֆէտի-
շիզմը...

Պէտք է հրաժարուել միանգամ ընդմիշտ չօվինիզմի
գրգռիչ ու ցուցամոլ արտայայտութիւններէ, որոնք
վայրկեաններով կարող են դառնալ ուղղակի ճակատա-
գրական մի աշխարհում, ուր այնքան առատութեամբ
ամբարւած է թոյն, բէն, կասկած ու ատելութիւն:

Պէտք է թողնել և այն սև, անյոյս յոռետեսու-
թիւնը, որ ծայր է տալիս՝ մի չափազանց տխրալի, բայց
ոչ անյոյս կացութեան հանգէպ... Ահ, հայ ժողո-
վուրդը—այս մէկն արդէն անժխտելի է—ցոյց է տւել
իր բազմադարեայ և անօրինակ հալածականութեան
մէջ մի կորով, մի բնատուր տոկունութիւն, որ իր մե-
ծութեամբ հաւասարել է նրա տագնապին, նրա վայր-
կենական և խօլական յուսահատութիւններին: Հեռու
չարաշուք մարգարէութիւնները: Որքան անպէտք է
ոմանց քարոզած ծոյլ ու ծանծաղ, անդորրապաշտ լա-
ւատեսութիւնը, որ ատող է ճիգ ու կորովի, որ կարող
է անդամալուծել ազգային ինքնապաշտպանութիւնը—
նոյնքան անպէտք ու անհիմն է այն մօայլ յոռետե-
սութիւնը, որ հակած է իսպառ սեցնելու, *tabula*
rasa-ի հաւասարեցնելու օսմանեան ժողովրդի քաղա-
քացիական և բարոյական բարեգր: Այդ ըմբռնումը
չի համապատասխանում իրականութեան: Վերջինի մէջ,
բարեբախտաբար, կան և առողջ ու բնականոն զար-
գացման սաղմեր, որոնք միացած մահմեդական զանգ-
ւածների աւանդական հնազանդութեան հետ—հնա-
զանդութիւն գէպի ուժեղ ու կորովի կենտրոնական իշխա-
նութիւնը—պիտի աջողեն հետզհետէ բարեշրջել երկիրը:
Մինչ այն՝ պէտք է ապաւինենք մեր ուժերին, ինք-
նապաշտպանութեան առողջ բնազդին, ազգային առողջ
էգօրիզմին:

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

Փ Ո Ք Ր - Հ Ա Յ Ք Ի Հ Ա Յ Ե Ր Ը

III

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Ահա վերջապէս բանւորութիւն 13 տարեկան կամ 14 և
արդէն «վարպետ»՝ Նա հիմա կրնայ այլևս առանձինն դե-
կավարել ամբողջ «թէզդեհասի» մը գործը և իր հսկողու-
թեան տակ աշխատցնել 2—3 կամ երբեմն նոյնիսկ 5
օգնականներ: Անոր վարձատրութիւնը այլևս օրականով
չէ, այլ «կապալով»: Գործարանատէրը մտածած է շատ
եղկելի և շատ հասարակ տրամաբանութիւնով մը, որ
նկատի ունենալով բանւորութիւն ընտանիքին «աւուրճացի»

կարօտ դրութիւնը, բնականօրէն նա կարելի եղածին չափ
շատ շահելու մտքով պիտի ջանայ իր բոլոր ուժովը և
երիտասարդի բովանդակ առուգութիւնովը աշխատիլ և
արտադրել մեծաքանակ, եթէ աշխատանքն այդպէս «կա-
պալով» է տրւած. մինչդեռ եթէ օրավարձով ըլլայ գուցէ
նա ուզէ կէսօրէն կէս ժամ մը դադարեցնել աշխատանքը
պատու մը հաց ուտելու համար...

Բանւորութիւն հետեւապէս նաև գործատունը որչափ
աւատ ապրանք արտադրէ, այնքան լաւ է, քանի որ տիրոջ
դրամագլուխը նոյնքան աւելի անգամներ գործածւած
կ'ըլլայ ու շահն ալ կ'ըլլայ նոյն համեմատութեամբ աւելի:
Եւ ասանկով առաւօտուն մթնշաղին, դեռ արեւուն լոյսը
չձեղքւած, կը վազեն մանկամարդ աղջիկները հարիւրնե-
րով-հազարներով գէպի գործատուն, ուր գործակատարին
խոժոռ և գործարանատիրոջ սարսափազդեցիկ ահարկ-
ներուն և անարկութիւններուն տակ անոնք պիտի շահին
իրենց օրւան հացը՝ փոխարէնը տալով իրենց կեանքի
գարունը ամբողջ:

Հաշիւով մը որ իր մէջ կեդրոնացուցած է կապիտալիս-
տական բռնապետութեան ամենէն նուրբ դարձարձիկու-
թիւնները և որուն մանրամասնութեանց մէջ մտնել չ'ար-
ժեքի, բանւորութիւն այդ ընթացքով և օրական՝ ձմեռը 12,
իսկ ամառը մինչև 14—15 ժամ աշխատելով՝ հազիւ
կըստանայ 3—4 ջրուշ (60—80 սանտիմ), այդքանն ալ
ամենէն լաւ և ամենէն արագ աշխատողին միայն յատուկ
ըլլալով:

Ահ, եթէ այստեղ պէտք ըլլար ընել հաշիւը այս գործի
ծարտարարեստի մէջ գոյութիւն ունեցող «յաւելեալ
արժեքին», մենք զմեզ պիտի գտնէինք շահագործումի
այնպիսի սոսկալի երեւոյթի մը առջև, որուն նմանը մենք
չենք տեսնիր ոչ գերմանական Վեսթֆալիոյ երկաթեղնաց
հանքերուն, ոչ ալ Անգլիոյ կամ Հիւսիսային Ֆրանսիայի
ածխահանքերուն գործառնութիւններուն մէջ:

Արտադրած ապրանքներուն շքեղանքի առարկաներ
ըլլալը արդէն ինքնին կրնայ գաղափար մը տալ այդ մա-
սին, որովհետև Սերաստիոյ մէջ այդպէս գրեթէ ձրի
աշխատանքով ձեռք բերած գորգերը որոշ գին չունին և
փոխադրւելով պերճանքի կեդրոններ՝ կը վաճառվին իրենց
իսկական արժեքին գրեթէ քառապատիկ-հնգապատիկ
գնովը: Փաստ մըն ալ այս մասին այն՝ որ երբ ասկից 15
տարի մը չափ առաջ առաջին կապիտալիստ մը կուգայ
Սերաստիա ուսումնասիրելու այստեղի *ferrain*-ը գորգա-
գործութեան տեսակէտէն, պատրաստակամութիւն կը
յայտնէ, ինքնաբերաբար, արդէն մինչև 6—7 ջրուշ օրա-
վարձ վճարելու. այդ կը նշանակէ որ նա այդպիսի պայ-
մաններով իսկ բաւականաչափ շահաւէտ-շահագործելի
հող կը նկատէ Սերաստիոյ բանւորութիւնը, բայց ահա
կը գտնւին այն եղերական միջնորդներէն այստեղ ալ
ի մասնաւորի հայ «բրիստոնեայ» և «բարեպաշտ» քահանայ
մը որ անմիջապէս խորհուրդ կուտայ կապիտալիստին
լուրի չիօսել այդքան «բարձր», «չլաւ» օրավարձերու
մասին, խոստանալով «ուղածին չափ» աղջիկներ գտնել
իրեն օրական 20, 30, 40, 60 փարայով:

Աւ գործին հիմքը կը դրուի այդպէս ու շահագործումը
ու կեդրոնումը կը շարունակուի այնպէս դարձեալ—բնա-
կանօրէն հետզհետէ ստանալով աւելի կատարելագործեալ
աւելի նուրբ ձև.—դրամատէրները այնուհետև կըստեղ-
ծեն այդ կապալի սխառմը, յետոյ կը հաստատեն իրենց
մէջ տեսակ մը սէնտիքա, ըստ որում կ'արգիլեն բանւո-
րութիւն մը՝ մէկ գործատունը թողուլ և անցնիլ միւսին,
կ'որոշեն տուգանքներ, օրէնքներ ևն ևն:

Աւ շահագործումը, կեդրոնումը, բռնաբարումը առաջ
կերթան սանձարձակ, որովհետև ոչ որ չէ գտնել «տըն-
տեսական պայքարով հետաքրքրուող», որ գնէր այդ գնաց-
քին ցանկալի սանձը:

Տնտեսական այս դրութիւնը Սերաստիոյ մէջ քայքայեք
է նաև երիտասարդութեան ֆիզիքական վիճակը և նա
կըսպառնայ դեռ ապագային վերածել Հայաստանի առողջ
սերունդները հիւանդկալի ցաւոտներու բազմութեան մը:
Գորգաշինութեան միջոցին աշխատանքին սրահը շու-

տով կը լեցւի բուրդին թուշտող փոշիներովը և անդադար, մինչև իրիկուն, բանուորուհիները այլևս ոգ չէ որ կը շնչեն, այլ բուրդի մասնիկներով լեցւած ու արտաշնչութիւնով ապականած ահաւոր կազ մը, որ կըսպաննէ հէգ ազդիկներուն թոքերը: Ու պատուհան բանալը, գոնէ երբեմն երբեմն, արգելած է գործարանատէրերուն կողմէ, որովհետեւ գորգերը «լաւ» ըլլալու համար, պէտք է եղիր որ տաք տեղ գործէին անոնք...

Երկու տարի առաջ 19 տարեկան բանուորուհի մը մեռած է և դիագնոստիկան կատարելով կոկորդէն հանած է ընկոյզի մեծութեամբ գունտ մը՝ բուրդի կտորուանքներէ գոյացած...

Բարեկից թփշկներ կը հաւաստեն թէ Սերաստիոյ մէջ թոքախտը որ ազգաբնակչութեան հազիւ մէկ առ հազարին վրայ կ'երևէր, գորգագործութեան հաստատուէն ասդին մէկ առ հարիւրի բարձրացած է, այսինքն տա սնանկատեղած: Տեսանք մէկէ աւելի ազդիկներ, որոնց այտերուն վրայ երիտասարդական կրակին մոխիրը միայն մնացեր է ալ ու կը հազան... Ատոնք այնուամենայնիւ կ'ամուսնանան և հիւանդութիւնը կը փոխանան նաև իրենց ընկեր տղամարդուն և դուրս կը բերեն երեխաներ, որոնք անտափարակ են իրենց լոյս տեսած առաջին օրէն իսկ...

Մենք աւելի չենք ծանրանար այս տխուր իրականութեան մասին, որ մեզ իր ամբողջ դրամներովը կը ներկայանայ իբրև սոսկալի ողբերգութիւն մը...

Ու նոյն կեանքին, նոյն ողբերգութեան զանազան տպագրութիւններն են նաև միւս բոլոր բանուորներուն և բանուորուհիներուն կեանքը: Սրտամորմէք է Մարսելի կտաւագործ բանուորներուն շահագործման սխտէմը, անիմանալիօրէն ցաւազին է Տօբատի պղնձագործ բանուորներուն տառապանքոտ վիճակը, որոնք օրական 12 ժամ անդադրում կ'ունենան մը կը ծեծեն մետաղը գծիւնման հնոցի մը դէմ, 6 կամ 7 շրջանի փոխարէն:

Եւ ի լրումն չարեաց, ի՞նչ կուտեն այս բոլոր տանջողները իրիկուն, երբ տունը իրենց զաւակներով կը հաւաքեն սեղանին շուրջ—ցամաք հոց մը որ զուտ ալիւրով ալ չինւած չէ:

Ահա թէ ինչպէս կը ներկայանայ անտեսական վիճակը փոքր-շայքի բաղաքներուն մէջ:

Եւ էլի պիտի ըսե՞ն հիմա արդեօք, թէ անտեսական պայքար չկայ թիւրքիոյ մէջ. կապիտալիստական կարգերու կարծաւոր *porte-voix*-ները էլի պիտի պոռա՞ն թէ մեր մօտ չկայ դրամատիրական շահագործում...

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

"It is for you to urge upon all the necessity of placing yourselves in a position of an armed nation — a nation such as the Swiss, whose strength lies not in its numbers or in its military organisation, but in the spirit of those who love their coäntry and are prepared to die for it".—

Lord Salisbury May 9, 1900.

I

Զինուորագրութեան օրէնքն ընդունեցո՞ւ Ամբողջ Օսմանեան երկիրը պիտի ներկայացնէ այսուհետեւ մի ձող բանակ, կազմած իր բոլոր կենսատու տարրերից, առանց խտրութեան ցեղի, կրօնի ու դաւանանքի: Մի քայլ ևս արեւց դէպի երկրի խաղաղացումը, դէպի նրա ներքին կազմաւորումն ու վերաշինումը: Դա արդա-

ր ու թ ե ա ն յաղթանակն է և միանգամայն բ ա ն ա կ ա ն ու թ ե ա ն:

Երանի՜ սխալած չը լինէինք մեր յոյսերի մէջ և այդ արդարութիւնը չը բռնաբարէր ապագայում նոր, յետագէմ որոշումներով կամ անիրաւ սահմանափակումներով: Օսմանեան պարլամենտի մեծամասնութիւնը կազմող անհատները, տարաբախտաբար, նոյնքան դիւրութեամբ փոփոխում են իրենց կարեւոր որոշումները, որքան դիւրութեամբ ուսում են, խմում... Ան այժմ փաստը հրապարակի վրայ է, օրէնքն արդէն քէտրիւած է և նա մէկն է այն սակաւաթիւ լուսաւոր կէտերից, որոնք փայլիլում են խակ ու յետագէմ որոշումների մութ հօրիզոնում...

Զ ի ն ու ր ա կ ա ն վ եր ա կ ա զ մ ու թ ե ա ն ծ ա ն ռ ա կ չի ու խնդիրը դրւում է երկրի մտաւորական ուժերի առջև: Հարկաւոր է արծարծել այն՝ և ցոյց տալ—գէթ ընդհանուր գծերով—այն անհրաժեշտ ու հիմնական բարենորոգումները, որոնք տանում են աստիճանաբար — ե՞րբ կը հասնեն՝ յայտնի չէ—դէպի բուն ռամկավարական զօրասիստեմը, դէպի այն ընդհանուր, հ ա մ ա ժ ո ղ ո Վ Ր Դ ա կ ա ն բ ա ն ա կ ը, որ արձանագրւած է ժամանակակից բոլոր ռամկավար կուսակցութիւնների, ի թիւս նրանց և Հ. Յ. Դ ա շ ն ա կ ը ու թ ե ա ն, ծրագրի մէջ:

Պէտք է յար և միշտ ներշնչել արեւմտեան իդէալներով, և որքան էլ մեր իրականութիւնը լինի մռայլ ու յետամնաց, որքան էլ մեր միտքը, ընդհանուր երկրի ստեղծագործող միտքը, կաշկանդւած լինի կրօնների, հին, քարացած դաւանանքների պօստուլատներով, որքան էլ դժուարին լինի հետեւել քաղաքակիրթ ու ռամկավար արեւմուտքին, կերպարանափոխել մեր կեանքը համաձայն նրա պահանջներին ու հրամայականներին—պէտք է, այնուամենայնիւ, մշտնջենապէս ունենալ մեր աչքի առջև այդ արեւմտեան կեանքի կաղապարներն ու իդէալները, քալել նրա գծած ուղիով, տոգորել նրա առաջագէմ զաւակների մտահոգութիւններով և իղձերով... Որովհետեւ դրա մէջ է փրկութիւնը,—մենք պէտք է առայժմ ընդ օր ի ն ա կ ե ն ք, քաղաքակրթութեան արեւը երբեմն էր ճառագայթում միստիկական, առեղծւածային Արեւելքից, բայց նա վաղուց մարել է այնտեղ, տեղի տալով Արեւմուտքի հոյակապ, արգասաւոր Արեւին, որ կոչւած է աւելի ուղիղ ճանապարհով, աւելի հաստատուն ու ապահով հանգրւաններով առաջնորդելու բազմաշարք մարդկութիւնը դէպի բարօրութիւն, ազատութիւն ու հաւասարութիւն...

Պէտք է ձգտենք ընդօրինակել և իւրացնել մտքի ու իրականութեան աշխարհի մէջ Արեւմուտքի մատակարարած պատրաստի բարիքները, որպէսզի դատապարտւած չը լինենք կրկնել ու առաջագէմ ժողովուրդների արդէն գոցած շրջանները, նրանց դարաւոր էւօս լիցիայի տանջանքները:

Զօրքը չը պէտք է բաժանւած լինի ազգային մարմնից, որպէս մի կաստ. զօրք և ազգ, զօրք ու պետութիւն, զօրք ու հայրենիք՝ պէտք է կազմեն մի ներդաշնակ ամբողջութիւն—ահա թէ ինչ է ասում արեւմտեան հետեւողական ռամկավարութիւնը:

Ներդաշնակութիւնն ու մտերմութիւնը, մտքերի և

զգացումների ազգակցութիւնը պէտք է տիրեն զօրքի այլեայլ հատածների մէջ—ահա նրա մի այլ նշանաբանը:

Ահա երկու նշանաբաններ, որոնք իսպառ բացակայում էին բռնակալութեան օրերով և որոնք այժմ, սահմանադրական ճաճկաստանում պիտի սկսեն կամաց-կամաց արծարծել ու աստիճանաբար իրականանալ:

Կատարած յեղափոխութիւնը արդէն մասնակի նւիրագործում է այդ երկու նշանաբանների Արդարեւ:

1. Ընդհանուր հայրենիքի անձեռնմխելիութեան ու բարգաւաճման անունով էր, որ Նիսիւնիսի ու Էնվեր-ները ծածանեցրին ապստամբութեան դրօշը: Նրանք ցաւ ու կսկիծով էին դիտում, թէ ինչպէս հայրենադաւ բռնաւորը, Լեւոնիկոս XV-ի «*après moi, le déluge*» նշանաբանն իւրացրած, պատառ-պատառ վաճառում էր երկիրը եւրոպական ընչաքաղց կապիտալիզմի ներկայացուցիչներին, նրանք տեսնում էին, թէ ինչպէս Ֆիզիքական յօշոտման հետ կատարւում էր և երկրի մտաւոր ու բարոյական յօշոտումը...

2. Յուլիսեան Յեղափոխութիւնը և ազատագրական երկրորդ գրոհը ապրիլեան տագնապալի օրերում՝ պսակեց աջողութեամբ, շնորհիւ այն մտերմութեան, մտքերի ու զգացումների այն գեղեցիկ ներդաշնակութեան, որ տիրում էր մակեդոնական բանակի այլեայլ հատածների, սպաների, բարձրագոյն հրամանատարների և պարզ զինուոր-հայրենակիցների միջև:

Երկու խոշոր հասարակական իրողութիւններ և երկու խոշոր քաղաքացիական առաքինութիւններ:

Պէտք է երկուսն էլ աստիճանաբար մշակել ու կատարելագործել, հասցնելու համար—հեռու, անյայտ ապագայում—իրենց բնական ու արամաբանական նպատակակէտին:

Զօրքը անհրաժեշտօրէն պիտի դառնայ—իր բոլոր հատածներով—ընդհանուր հայրենիքի, բովանդակ օսմանցիութեան շահերի ու բաղձանքների հարազատ արտայայտիչ: Օսմանեան զօրք և օսմանցիութիւն պիտի կազմեն ոչ հակամարտ էութիւններ, այլ ներդաշնակ մի միութիւն: Եւ միևնոյն ներդաշնակութիւնը պիտի շեշտւի այսուհետեւ բանակի այլազան հատածների միջև, ոչ միայն տարբեր աստիճաններով, այլ և տարբեր ազգայնական մասնիկներով—թիւրք ու հայ, բուլղար ու հրէա, քիւրդ ու ալբան, յոյն ու արաբ զինուորների միջև: Եւ բոլոր ազգերի համար հաւասարապէս մատչելի պիտի դառնան բոլոր աստիճանները:

Մեքենայական, բռնագատեալ դիսցիպլինը պիտի տեղի տայ աստիճանաբար այն մտերմական, ինքնայորդոր համերաշխութեան ոգուն, որ ուժեղ է ընդհանուր հայրենիքի բարօրութեան գիտակցութեամբ, այդ ոգին է հաղորդում բանակներին այն անսովոր ուժն ու կորովը, որով նրանք տագնապանների վայրկեաններում դառնում են անպարտելի:

Որքա՞ն ահաւոր պատասխանատուութիւն է ծանրանում ներկայումս թիւրքի զինուորական վերանորոգիչների վրայ: Որքա՞ն սերտ կախումն ունի օսմանեան հայրենիքի ճակատագիրը դաստիարակութեան այն մեթոդներից, որոնք պիտի կիրառւին այսուհետեւ զօրքի մէջ...

Ի՞նչ է պէտք մեզ, Ոչ, ի հարկէ, աշխարհակալող մի բանակ, նւաճողական ձգտումներով սոցիալաւ լէգէօններ: Նւաճումների պէտք չունինք մենք: Այն էլ արդէն հսկայական մի գործ է, որ կարողանանք եղածը պահել ու բարօրացնել: Օսմանեան հայրենիքը պէտք ունի խաղաղութեան ոչ միայն փոխանցումի այս ծանր շրջաններում, ուր նա պիտի կենտրոնացնէ իր համեստ ուժերն ու ճիգերը ներքին ահաբեկի աւերածների վերաշինութեան վրայ, այլ նա առհասարակ պէտք է խոյս տայ նւաճողական պատերազմներից, որոնց դէմ են իրենց կենսական շահերով, իրենց բովանդակ էութեամբ՝ թիւրքի աշխատաւոր ժողովուրդները:

Օսմանեան վերակազմաւ ու ընդարձակած բանակը պիտի ծառայի ոչ թէ տիրող արքայատոհմի ու ցեղի, ոչ թէ այս կամ այն դասակարգի տիրապետութեան տենչանքներին, այլ բացառապէս ընդհանուր հայրենիքի պաշտպանութեան ու Նիսիւնիսի Նա պէտք է, հետեւապէս, մարզի, դաստիարակի այդ ուղղութեամբ: Նա պէտք է բացառապէս ներշնչւած լինի այն ինքնապաշտպան և ինքնագոհ հայրենասիրութեամբ, որ բնորոշում ու ներգողում է լօրդ Սօսբերի մեր ներածական տողերի մէջ. «Մի այնպիսի սպառազէն ազգ—ասում է հանգուցեալ լօրդը—որի ուժը լինի ոչ թէ իր քանակի կամ զինուորական կազմակերպութեան մէջ, այլ այն ոգու, այն անհատների ոգու մէջ, որոնք սիրում են իրենց երկիրը և պատրաստ են մեռնել նրա համար»... Եւ նա օրինակ է բերում ինքնապաշտպան Շվեյցարիային:

Աստիճանաբար ռամկավարացնել բանակը, աստիճանաբար մօտեցնել նրան ժողովրդին, մարդկայնացնել բարձր ու ստորին աստիճանների, ապա և տարբեր ազգայնական բաղադրիչների յարաբերութիւնները, կրճատել հետզհետեւ զինուորական ծառայութիւնը, նւազեցնել այդ բոլորի հետ և նրանցով իսկ միլիտարիզմի ահաբեկ պատուհասը, որ անցեալ դարու 70-ական թւականներից ի վեր կրճոււմ, մաշում է օսմանեան պետութեան վտիտ օրգանիզմը—ահա թէ որը պէտք է լինի վերածնունդ ճաճկաստանի բոլոր ռամկավար տարրերի առաջնագոյն պարտաւորութիւններից մինը:

Միլիտարիզմ և ռամկավարացում (démocratisation)—երկու հակամարտ գործողութիւններ են ամենուրեք, յամառ ու մշտնջենաւոր պատերազմի մէջ: Մինը վաղ թէ ուշ կլանելու է միւսին: Տեսնենք թէ ինչպէս են զարգանում երկու հակոտնաները արեւմուտքում:

II

Միլիտարիզմի յարաճուն չարիքը դառնում է օրէցօր ամենածանր վտանգներից մինը՝ բոլոր երկրներում: Եւ զարմանալի չէ, որ նրա դէմ կազմակերպւած արշաւանքն ևս հետզհետեւ աճում է իր խորութեամբ ու ընդարձակութեամբ, նա գրաւում է ոչ միայն ճնշած աշխատաւոր դասակարգերն ու նրանց պաշտպան սօցիալիստական կուսակցութիւնները, այլ և բուրժուա մտաւորականութեան որոշ խաւերը:

Որտեղից է գալիս այդ պատուհասը և ի՞նչ է այդ արշաւանքի նպատակը:

Նա գալիս է նոյն աղբիւրից, որից բխում են նո-

րագոյն կապիտալիզմի ու դասակարգային տիրապետութեան բոլոր չարիքները: Բիսմարկեան Գերմանիան տեղեց առաջին զարկ-նշանը — անցեալ դարու երկրորդ կիսում — և բոլոր պետութիւնները գահավէժ սլացան նրա ետեւից: Փորձրիկ Պրուսիան վաղուց արդէն և առաջինը ոտք էր դրել նորագոյն միլիտարիզմի ճանապարհի վրայ, կազմակերպելով իր տնտեսեան զրահաւորած բանակը, մարդելով այն՝ կոյր, երկաթէ դիսցիպլինի մէջ, պատրաստելով այն՝ զուտ յարձակողական, նւաճողական նպատակների համար: Այդ զուտ մոզեռն, ժամանակակից զօրասիստեմը, իր մնայուն, կուռ ու կարգապահ լէգէօններով, օժտւած դարի բոլոր նշանաւոր գիւտերով, կատարելագործումներով, ստեղծեց յետագայում — արեան, կրակի ու երկաթի ճանապարհով — գերմանական միացեալ կայսրութիւնը, բայց և միւս կողմից անբաւ չարիքների աղբիւր դարձաւ աշխարհի համար: 19-րդ դարի չարագործ հանձարը, Բիսմարկ, կարողացաւ անսովոր փայլ ու թուրք հաղորդել զինւորութեան ու աշխարհակալութեան այդ նոր սիստեմին և վառեց բոլոր պետութիւնների ախորժակը:

Սկսեց ամբողջ երկրագնդի վրայ զինւորաման մի համաճարակ տենդ, բոլորն էլ սկսեցին ընդօրինակել Պրուսիային, աճեցնել իրենց զինւորական ուժը ծովի ու ցամաքի վրայ, մասամբ երկիւղից՝ նոր բարձրացող ու աշխարհակալող տիտանի հանդէպ, մասամբ էլ մղւած նոյն «տարածման» (*expansion*) ու աշխարհակալութեան ախորժակներով:

Ֆրանսիան 1871-ի սարսափելի թւականից ի վեր գերմարդկային ճիգեր թափեց՝ վերակազդուելու, հաւասարելու իր պատմական ուղիին, նոյնիսկ նրան գերազանցելու... Անհուն ծախքեր, հսկայական զոհեր խլեց նոր Մոզորը երրորդ հանրապետութիւնից:

Միլիտարիզմի յորձանքը կշնեց նաև արևելեան կիսակուլտուրական պետութիւնները. Ռուսաստան, Թուրքիա, Եպպոնիա և այլն ընթացան նոյն ճակատագրական ուղիով: Ռուսաստանը, որ ապրեց իր պատմական «պօք-բոմբ» Ղրիմի պատերազմի մէջ, ձգտեց այնուհետև վերակազմել իր զինւորական խաբխուլ ու փտած օրգանիզմը և ուժ տեղեց զինւորութիւններին:

Թուրքիոյ համար այդ փոխանցման շրջանը պէտք է ընդունել ռուս-թուրքական պատերազմի տագնապալի թւականները: Պէտք է նկատել, որ միլիտարիզմի հակումները դարերից ի վեր ուժեղ են եղել Թուրք տիրապետող ցեղի մէջ: Թուրքիան ի սկզբանէ, դեռ արևելեան Հռոմի նւաճման ժամանակներից ի վեր, հանդէս է եկել, իբրև էպպոն զինւորական մի պետութիւն, ուր բռնի, աշխարհակալող ուժը խեղդել է բոլոր ուրիշ մտահոգութիւնները, կաշկանդել է երկրի թէ նիւթական և թէ մտաւոր-կուլտուրական ուժերի զարգացումը: Զինւորական դասակարգն այդտեղ ունեցել է գրեթէ առանձնացած, կաստային կերպարանք, գրաւել է միշտ բարձր, արտօնեալ դիրք պետական արժէքների սանդուխքի վրայ և վայելել է ընդհանուր յարգանք իր հարազատ միջավայրում: Այդ էական հանգամանքներով պիտի բացատրել և Յուլիսեան Յեղափոխութեան դիւրին ու շուտափոյթ աղողութիւնը: Նրա գլուխը կանգնած էր զինւորական դասակարգը, որ ոչ միայն ամենաազդեցիկ, այլ և միանգամայն ամենակրթ-

ւած գործօնն էր օսմանեան, մահմեդական աշխարհում: Տաճկաստանը, ինչպէս և բոլոր ուրիշ յետամնաց երկիրները, պատմական կատաստրօֆների ազդեցութեան տակ, շտապեց համակերպել անողոր անհրաժեշտութեան — վերականգնել իր բանակը եւրոպական կաղապարով, կրթել, դաստիարակել ու աճեցնել: Այդտեղ ևս, ինչպէս Ռուսաստանում, քաղաքակրթութեան ու յեղափոխութեան գաղափարները ներս թափանցեցին... զօրանոցների միջոցով: Այդտեղ ևս, ինչպէս Ռուսաստանում (անցեալ դարու 20-ական թւականներին), յեղափոխական շարժման նախօրեակին, օֆիցերութիւնը, սպաները կազմում էին իրենց թւով ու որակով մի պատկառելի մտաւորականութիւն, ինտելիգենցիա...

Գրանք նորագոյն միլիտարիզմի լուսաւոր կողմերն են, կան և սուտերները... Գիւրին բան չէ պահպանել, սնուցանել կէս-միլիօնաւոր մի բանակ... Լուծը ահաբի է և գուցէ ոչ մի ուրիշ պետութեան մէջ միլիտարիզմի պատուհասը այնքան կործանիչ ազդեցութիւններ չի ունեցել աշխատաւոր ժողովուրդների վրայ, ինչպէս Թուրքիայում, որը հռչակաւոր և իրագրիկ գնեցրաւ Ֆոն-դեր-Գոլցի վկայութեամբ իսկ՝ հանդիսանում է եւրոպայի ամենամիլիտարական պետութիւնը... Լուծը ահաբի է, որովհետև երկիրը — շնորհիւ բռնութեան դարաւոր թագաւորութեան — միանգամայն ուժասպառ է եղել, ցամաքել են արդիւնաբերութեան, «ազգային հարստութեան» աղբիւրները և միլիտարիզմի խելագար ծախքերը ընկնում են առանց այն էլ թալանւած, խեղճ ու կրակ աղգաբնակութեան վրայ:

Դառնանք Արեւմուտքին: Ամենուրեք, ուրեմն, մշտական թանկանք (*armées permanentes*), ընկած իրենց արձիճային ծանրութեամբ աշխատաւոր ազգաբնակչութեան ուսերի վրայ, որից խլում են ամեն օր և ամիս ժամ ամենակենցասկան հիւթերը: Կատաղ... Պահպանել մի երեքուն խաղաղութիւն — Սպառազէն Խաղաղութիւնը — որ պատրաստ է ամեն վայրկեան խզել արիւնոտ խախտանքներով: Կատաղ... պահպանել մանաւանդ «ներքին անդորրութիւնը», թող չտալ, որ հարստահարւած ու տանջող ժողովուրդը ըմբոստանայ իր կեղեքիչ դասակարգի դէմ, թող չը տալ որ բողոքի յարաճուն ալիքները ճնշւածների բանակում բարձրանան ու հեղեղեն առանձնաշնորհալ դասակարգերի ապարանքները: Կատաղ... ստրկացնել միանգամ ընդմիշտ աշխատաւոր ու մարտնչող ընդհանրութիւնը, յաւերժացնել կապիտալի մենաշնորհը և ձրիակեր դասակարգերի ոճրանիւթ տիրապետութիւնը...

Տեսէք, թէ ինչպէս քաղաքացիական պայքարների, ժողովրդային ցոյցերի, բանւորական գործադուլների միջոցին՝ սպառազինւած վաշտերը գրոհ են տալիս աշխատաւոր շարքերի դէմ, ցրում, հալածում և ի հարկին կոտորում: Դրանք միջամտում են կապիտալի ու աշխատանքի ընդհարումների մէջ՝ միշտ ի նպաստ կապիտալի, միշտ ի վնաս աշխատանքի: Նրանք յայտնում են ամեն պարագայում իշխող, գրամատէր դասակարգերի շահերի պաշտպան, կոյր, աւտօմատ ու հնազանդ գործիք:

Այդ ոգով էլ դաստիարակւում են նրանք: Մաճից, գործարանից և ընտանիքից խլելով ժողովրդի զաւակ-

ներին՝ երկար տարիներով մաշեցնում են զօրանոցների գարշ մթնոլորտում, որպեսզի պատրաստեն նրանցից... Ի՞նչ: Արդեօք միայն «հայրենիքի պաշտպաններ»: Բայց արդեօք հայրենիքի պաշտպանութեան զինւորներ պատրաստելու համար՝ անհրաժեշտ է ամբողջ տարիներով անջատել այդ հարկւր հազարաւոր պատանիներին իրենց անօգնական աշխատանքից, որոնց յաճախ միակ ապաւենն են նրանք:

Եւրէբի Մենք ցոյց կը տանք պերճախօս օրինակներով, որ հայրենապաշտպան ընդունակ ու մարդկած զինւորներ կարելի է պատրաստել — և վաղուց պատրաստում են — շատ աւելի կարճ միջոցում, շատ աւելի պակաս ծախք ու զոհողութիւններով և երբեք չ'անջատելով զինւորներին՝ ոչ իրենց ծնողներից, ոչ էլ իրենց քաղաքացիական պարտաւորութիւններից ու պաշտօններից:

Ժամանակակից կապիտալիստական պետութիւնը մէկ գլխաւոր նպատակ ունի զօրանոցներում. ըստ կարելոյն բթացնել զինւորներին — երկարատեւ, յաճախ աւելորդ ու ահաբեկիչ տաղտկալի մարզանքներով — կռել նրանց երկաթեայ, անասնացնող դիսցիպլինի մէջ, դարձնել նրանց ճշմարիտ մարդ-մեքենաներ, որպէսզի նրանք «ի վերուստ» հնչող հրամանի վրայ՝ ստորուկ ու անձայն գնան մղելու. նոյն կապիտալիստ դասակարգերի շղթայ-յաղերծած ժողովրդասպան պատերազմները, որպէսզի գնան միաժամանակ «հանգցնելու» և «ներքին խռովութեան» հնոցները, որպէսզի կատարեն հլու, անմուռն հնազանդութեամբ գերմանական այժմեան կայսրի նշանաւոր խօսքն, ուղղած իր զինւորներին.

— «Երբ հնչի իմ կայսերական հրամանը, դուք պէտք է պատրաստ լինէք՝ հրացանի բռնելու անգամ ձեր հարազատ ծնողներին»...

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ՐՈՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՍԸ

Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը թարմ ու փրկարար հովմը կը փչէ. քնթաթախ ու յորանջող ժողովուրդները կենդանութեան նշաններ ցոյց կուտան. առասպելական անշարժութիւնը որ կը դամբանէր Ասիան՝ յարութիւն կառնէ: Ասիան ասիացիներուն:

Ասիոյ մէջ կատարւած նորագոյն շարժումներու աղբիւրը պէտք է որոնել ճափոնի յաղթութիւններուն ու վերածնութեան մէջ: Մուկդենէն ու Յուշիմայէն յետոյ, Թիւրքիա «անպարտելի» ուժը չէր տեսներ այլևս Ռուսաստանի մէջ. Պարսկաստանի համար Ռուսիան կը դադրէր ահարկու հսկան ըլլալէ. ֆաթիմներու շնորհաւատներ կը հմայափոխէր և կը դադրէր յաւիտենականութեան ու ճակատագրին անխիւն տարիները հողմելէ:

Քրանսական Յեղափոխութիւնը ամբողջ Եւրոպան դարաշրջեց, փոքրիկ ճափոնը ալեւոր ու բարբարիկ Ասիային ինքնաճանաչութեան ոգին ներշնչեց և տարիներու և թերեւս դարերու դաստիարակութեան գործը կատարեց այդ աշխարհին մէջ:

Ասիան իր ծոցին մէջ կը գրկէր ժողովուրդներ որ

աւանդութիւններու, բարբարոսութեան ու մոլեռանդութեան մէջ քարացած ու ունայնացած էին: Անգլիա և Ռուսիա տէրն էին անոր ճակատագրին, այնպէս որ երկու մեծ պետութիւններու քաղաքական հակառակորդութիւնը կը կազմէր 19-րդ դարու ասիական պատմութիւնը: Այդ երկու պետութիւնները իրենց աշխարհակալութեան և «գիտական» սահմաններու հետապնդումին մէջ, չկրցին գտնել հաւասարակշռութիւնը: Ռուսիան յաւիտենական մղձաւանջը եղաւ շնորհաստանի համար, որ կը կազմէր Անգլիոյ թագին մեծագոյն գոհարը, և միանգամայն միակ «խոցելի» կէտը բրիտանական տիրապետութեան: Ռուսիա արեւելեան հսկայ երազները կը սնուցանէր և իրեն կուտար Ասիոյ մէջ «քաղաքակրթիչ առաքելութեան» միսիօնը: Գերմանիա զայն կը քաջալերէր հեռու պահելու համար ռուսական ուժի յենակէտը իր սահմաններէն: Անգլո-ռուսական դարաւոր պայքարը ասիական տարածութեան վրայ՝ նպաստեց որ Գերմանիա Եւրոպայի մէջ «գերակշռութիւն» ձեռք բերէր: Ի զուր Պիքընսֆիլտ կըսէր, որ Ասիոյ մէջ ամեն մարդու համար «բաւականաչափ սննեակներ» կան: Թշնամութիւնը զինաթափ չէր ըլլար, մինչև որ եկաւ ճափոնական պատերազմը և կասեցուց ռուսական թափը գոնէ երկար ժամանակի համար:

Ասիոյ ու Եւրոպայի մէջ առաջ եկած քաղաքական ու տնտեսական յեղաշրջումները անդրադառնալ տին երկու ոսոխ պետութիւններուն. քաղաքականութիւնը դուրս կ'ելլէր իր հին ակօսէն և կը հետեւէր ժողովուրդներու բնաշրջումին:

Եւրոպան կըզգայ սարսուռը և զարթնումի նշանները մեծ հսկային որ երբեմն բարբարոսներու հօրդաները կը նետէր Եւրոպայի վրայ. կզգայ թէ հոն՝ նոր աշխարհի մը երկունքը կը պատրաստուի:

Կոպիտ բռնակալութեան ու ստրկութեան աւանդական հայրենիքին մէջ, ժողովուրդները հեռագհտէ կը ջանան վեր բարձրանալ իրենց գեանամածութենէն և ազգային գիտակցութեան թելերը թրթռացնել: Այդ անսահման բաօսի մէջ իդէալական բիւրեղացումներ առաջ կուգան, որ՝ տոգորւած եւրոպական յառաջդիմութեան ոգով, յեղափոխութեան ջահակիրները կը հանդիսանան: Հոն, ուր իսլամութիւնը, պուտտայականութիւնը մարդկութիւնը անբանցնելու և երկիրը ամլացնելու ծառայեցին — ինչպէս բոլոր կրօնները — բաղաքակրթութեան ու ազատութեան ոգին կուգայ կերպարանաշրջել իրերը և ըմբռնումները:

Յեղափոխութեան կրօնը, իբր արդարութեան վրիժառու բազուկը, կը հետեւի ազգերու մէջ նմանութեան օրէնքին: Տառապող ժողովուրդները սիրտ կառնեն ուրիշ տառապող ժողովրդի մը քաջասրտութենէն: Ասիական երեք պետութիւններ՝ Ռուսիա, Թիւրքիա և Պարսկաստան հրեղէն մկրտութիւններ ունեցան, ապա թէ ոչ Արեւելքի մթնոլորտը անշնչելի պիտի ըլլար:

Պարսկաստանը որ կը կարծէր մեռելային անշարժութեան դատապարտած, յեղափոխական գեղեցիկ խոյանքով մը նոր դարաշրջանի մը մէջ կը մտնէ և կը դնէ հիմը նորագոյն պատմութեան, ուր Իրանի ժողովուրդը կզգայ կը շօշափէ իր գոյութիւնը ու էութիւնը: Մեծ ու պզտիկ բռնակալները — Շահերը ու հաքիմները — չէին սպասեր անշուշտ որ ջուրանը կարող էր

այդքան անողորհ հարւածներ տալ իրենց ճակատներուն:

Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումը պատմական բնաշրջում մը չունի. կարելի է ըսել թէ անակնկալ կերպով յաջողութիւն ունեցաւ: Հասարակական հազարէակ շարժումներ, ինչպէս Պապիներու շարժումը, արիւնի մէջ խեղդամահ եղան: Պարսիկ ժողովուրդը կրօնի խոժոռ աղանդականութեան մը մէջ կղզիացած, ապաստուած էր իր գեղեցիկ ընդունակութիւնը և բնական ձիրքերը: Իր պարսպապատ և բանտաձև տունները, ուր ոչ մէկ աչք չէր կարող թափանցել, կը կտրէին զինքը դրսի աշխարհքէն. իր արտասովոր բարբերը, կենցաղը և միամիտ արհամարանքը դէպի օտարները զոր «պիղծ» կանւանէր, կը դատապարտէին զինքը տեսակ մը ինքնագերութեան, ուր իրանը հեշտաւէտ ու անիրական երազանքներու մէջ կանխարոյնար ու կը մտասպառէր:

Պարսիկ գրականութիւնը, «գինիով ու սէրով» յափրացած, հեռու էր անոր ջիղերուն մէջ կորովի և նախաձեռնութեան ելեկտրացումներ առաջ բերելէ: Պարսիկ յոյժ երեսակայութիւնը օրօրած է հեշտային և սիրարբ գրականութիւնով ու հէքեթներով: Այդ միակողմանի գրականութիւնը հաշիշն եղած է պարսիկ մտքին: «Երբ մեռնիմ, ոսկորներս գինիով լլացեմ» կըսէր Խայամ. կամ «Խմէ, վայելէ, գացողները ետ չեն դառնար»: Զրադաշտը «դրախտի երկնային բոցը կը բերէր» իրանին. նոր Պարսկաստանը հին իրանի առաքինութիւններէն ոչ մէկը պահեց: Խալիֆական կրօնը խեղդեց անոր մէջ ցեղին ինքնատպալութիւնը և Զէնդ-Ավեստայի բարոյական իդէալը, որ ճառագայթեց երբեմն աշխարհի բոլոր կրօններուն մէջ: Նուրբ՝ այլ թոյլ գրականութիւն մը և կրօնը միացած հիւսեցին այդ ժողովրդին մէջ միտքի ու ինքնամփոփ ոգի մը ուր զգայապաշտութիւնը կը դառնար միակ առանցքը անոր անհատականութեան:

Պարսկաստանի դժբախտութեան ու յետաձեռնացումի պատճառները պէտք է նաև որոնել անշուշտ իր աշխարհագրական միջանկեալ աննպաստ դիրքին ու երկրի քաղաքական անվերջ փոփոխութիւններուն մէջ, երբ արևելքի բարբարոսները հովի պէս կարշաւէին ու քարուքանդ կընէին զայն, ինչպէս նաև երկրի տնտեսական պայմաններուն մէջ: Իրանի լեռնադաշտը աշխարհի այն երկիրներէն է՝ ուր բնութիւնը ջուրի մասին ամենէն ժլատն եղած է. հոն չկան մեծ հոսանքներ՝ որ երակաւորեն տարածութիւնները: Գիւղերու գոյութիւնը յաճախ այդ երկրին մէջ կապւած է մատ մը ջուրի հետ. և այդ պատճառով երկրին կէսը գրեթէ անապատային և աւերակ վիճակ մը կը ներկայացնէ: Բարեկարգ ու ժողովրդասէր ըէֆէմ մը պիտի կրնար դարմանել այդ չարիքը, բայց դժբախտաբար ցարդ պարսիկ կառավարութիւնները իրենց ժողովրդի բարօրութեանը մասին մագի չափ օգուտ չեն ունեցած, ընդհակառակը հոգեւորականութեան հետ ուսուսի հետամուտ եղած են, որքան հնար է, տգիտութեան ու մոլեռանդութեան աղտին մէջ թաթաւել և օտարատեաց ընել զայն: Այդ տարօրինակ հոգեւորականութիւնը ժողովրդին ներշնչած է արհամարհանք դէպի հոգային աշխատանքը որ մարդս «կստիպէ ծով»:

Կառավարութիւն, հոգեւորականութիւն, բնական ու տնտեսական աննպաստ պայմաններ, կարծես դաշնակցած՝

դարերէ ի վեր նպատակ դրած են ոչնչացնել իրանի պէս գեղեցիկ երկիր մը, և մաշեցնել ժողովուրդ մը, որ իդէալականութեան խմորը ունի իր մէջ, զգայուն, երազուն ու մտաբերուն:

Պարսկաստանը քաղաքականապէս վտանգի տակ էր: Իբրև պետութիւն կարելի է ըսել որ ոչ մէկ կազմ և դրական ուժ չներկայացնելով արտաքին պատահականութեան դէմ՝ բախտին խաղալիք դարձած էր: Անգլիա և Ռուսիա տէրն էին այդ երկրին. թերևս կէտին և արջին հակառակութիւնն էր որ ցարդ պահպանեց անոր ամբողջութիւնը: Անգլո-ռուս համաձայնութեան մէջ Ռուսիա կը նշմարէր իրագործումը Պարսկաստանի հիւսիսային մասին հետզհետէ գրաւման: Անգլիա՝ որ այդ համաձայնութեան մէջ սաստիկ քննադատեցաւ, Պարսկաստանի բախտը Ռուսիոյ մատնելուն համար, կըրցաւ մէջէն ելլել դրդելով սահմանադրական շարժումը, միակ ճամբան ռուսական կամակորութիւնը կաշկանդելու համար: Այնպէս որ երկու համերաշխ ու բարեկամ պետութիւնները, մէկը Շահին, միւսը ժողովրդի իրաւունքներուն պաշտպան կանգնելով, ընդերկար պայքարեցան, առանց, յայտնապէս, բռնաբարելու իրենց դաշնագրի ոգին:

Ռուսիոյ խուլ ու դաւադիր ջանքերը, յեղափոխութիւնը խեղդելու և Շահի բռնակալութիւնը պաշտպանելու համար՝ չպսակեցան: Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ խումբ մը ազատականներ, ինչպէս և ազատական մամուլը հանգիստ չձգեցին էդ. Կրէյը և մտրակեցին զայն որ ջանայ հեռացնել ռուսական վտանգը Պարսկաստանի գլխէն: «Պէտք է մատնանիշ ընել մեր կառավարութեան թուլութիւնը և յիմարութիւնը», կը գրէր Outlook: Միւս կողմէ Ռուսիա կաշխատէր երկրին մէջ ընդդիմադրութիւնը և անիշխանութիւնը բաջալերելով, պատուակ ստեղծել միջամտելու համար:

Ի պատիւ Անգլիոյ պէտք է ըսել որ յաջողեցաւ փրկել Պարսկաստանի դրութիւնը և... էութիւնը: Մէկ պարսիկ գրող կընդունի որ գերմանական ազդեցութեան երկիւղը ոչ նազ նպաստած է որ Անգլիա և Ռուսիա փութացնեն սահմանադրական հարցի լուծումը, բայց կընդունի նաև որ Անգլիա *Deus ex machina*—ճիշտ ըրպէն հասած փրկիչ մը եղաւ Պարսկաստանի համար:

Երկիրը փրկելու միակ ելքը Շահը պատժել կամ գահընկէց ընելն էր: Երկրին փորձանքն էր ան ու Ռուսիոյ կոյր կամ դիտաւոր գործիքը:

Բայց Շահը կը վայելէր Ռուսիոյ բացարձակ հովանաւորութիւնը, ատոր համար էր որ անպատիժ կը հարուածէր սահմանադրութիւնը և կը հալածէր երկրին ազատական ուժերը: Թէպէր իրենց խաղաղ տարաւայ հերոսական դիմադրութենէ յետոյ ռուսաց թաթերուն տակ ինկած էր: Սակայն անոր զէնքերու շկահիւնը արթնցուցեր էին ժողովուրդը, որ սկսած էր համոզուիլ թէ սահմանադրութիւնը միակ փրկութիւնն էր երկրին և թէ Շահը կը դաւաճանէր հայրենիքին: Հարաւէն Պախտիարի լեռնականները, իրենց կրթած ցեղապետին առաջնորդութիւնով, և հիւսիսէն ազգայնականները փորձ և կտրիճ առաջնորդներով կազմակերպւեցան և քաղեցին Թէհրանի վրայ, նենգամիտ Շահը գահընկէց ընելու համար:

Այդ վճռական շարժումը կը յիշեցնէ օսմանեան յեղափոխութիւնը, երբ Բուսկիի բանակը կը խոյանար և Արդիւ Համիդը վար կը նետէր գահէն: Ռուսիա ջանաց վարկաբեկել այդ հայրենասիրական շարժումը, տարածայնելով թէ չինական «կոփամարտ» ներու նման շարժում մըն էր ան՝ օտարականներուն դէմ ուղղած: Մոսկովական այդ խաղերը քիչ արձագանք գտան կամ բնաւ, որովհետեւ ազատական գունդերը՝ որոշ ուղղութիւնով կը գործէին և իրենց նպատակը յայտնի էր աշխարհի, մանաւանդ որ իրենց սլաքները վերապահուած էին միայն և միմիայն Շահին ու երկրի ներքին թշնամիներուն: Իսկ յետոյ անբնական էր որ ազատութեան համար կռուող բանակ մը թող տար իրեն արիւնահեղ միջոցներ և բարբարոսական արարքներ: Պարսիկ յեղափոխականները սկիզբէն մինչև օրս ցոյց տւած են ասպետական ոգի և գաղափարական գիտակցութիւն: Ռուսները միայն իրենց շահերուն և նպատակի տեսակէտով փորձեցին ծամածռել պարսիկ յեղափոխութեան ոգին և բարոյապէս սպաննել ազատական շարժումը:

Բեթրսպուրկի բոլոր ինտրիկները վարպետութիւնները, դիւանագիտական նօթաները կարելի է ըսել որ մեծ յաջողութիւն մը չպարգեցին ռուսական նպատակներուն: Ռուսիան չկրնար իր թաթը դնել պարսկաստանի վրայ՝ կազդարարէին գերման պետական մարզիկ: Ռուսիոյ կը մնար ընկրկել և սպասել հաստատ և անհերքելի պատրականներու Պարսկաստանի ներքին գործերուն միջամտելու համար: Ռուսիա, իրերու ուժին առջև տեղի տալով, — չստեղծելու իրեն համար ասիական նոր արկածախնդրութիւններ, որ կրնար միջազգային կնճռոտութիւններ առաջ բերել, — կը համակերպի ընդունել Պարսկաստանի մէջ կատարուած փոփոխութիւնը և կաշխատի սիրաշահիլ պարսիկ ժողովուրդը, որ զայրացած ռուսներու ոտնձգութիւններուն և դաւերուն դէմ, որոշած էր պոյկօտ յայտարարել ռուս վաճառականութեան դէմ: Ռուսիոյ համար անմտութիւն պիտի ըլլար վտանգել իր առևտրական շահերը Պարսկաստանի մէջ, որ իր աղքատ վաճառականութեան կարևոր շուկաներէն մէկն է: Պարսիկները, որքան որ դառնացած, անքաղաքագիտական քայլ մը առած պիտի ըլլային, եթէ շարունակէին քէնոտանհաշտութիւնը իրենց հզօր դրացիին դէմ՝ որ ամեն ինչէ Դամոկլէսի սուրին պէս կախած է ծոծրակնուն վրայ: Այդ կէտը հասկանալով է որ խումը մը սահմանադրականներ, պահելով իրենց երկրի անկախութիւնը և արժանապատուութիւնը, կաշխատին վերահաստատել Ռուսիոյ հետ բարեկամական ու հաշտ յարաբերութիւնները: Իրենց այս քայլը կը բղի իրերու փիլիսոփայութենէն:

Սակայն պէտք չէ անհոգիլ թէ ամեն բան վերջացած է Պարսկաստանի մէջ և թէ յետագէմ ուժերը, սմբած ու ջանքախաւած, հեշտութիւնով պիտի համակերպին նոր ըէժիմին: Հին Շահը, ռուսական արծաթի թւերուն տակ պիտի չգաղթի դաւելէ: Կեղծքիչ օւտըրուկ հաքիմները, աւատական իշխանները, որոնց ափին մէջ կեդրոնացած է երկրին ուժը և հարստութիւնը, պիտի չհանդուրժեն նոր կարգուսարքը որ կը

խլէ անոնցմէ մահուկեանքի իրաւունքը իրենց ստրուկ հպատակներուն վրայ: Նշանաւոր պարսիկ խան մը որ հերու Եւրոպա փախած էր, սա բնորոշ և շնական խոստովանութիւնը կընէր. «Մենք փախնք որ իրաւացի են պարսիկ ժողովրդին գանգատները, սակայն մեր շահերուն հակառակ է որ ան ազատագրուի»:

Ներքին ընդհանուր պայմանները, յետագիմական գաւերը, արտաքին քաղաքական ինտրիկները, բաւական զօրաւոր էութիւններ են վրդովելու համար Պարսկաստանի խաղաղ յառաջդիմութիւնը: Անձնէր ու կորովի ջանքեր հարկաւոր են ազատութեան բարեկամներուն կողմէն որ Իրանը դժբախտ պատահականութիւններու զոհ չերթար: Պարսկաստանը թիւրքիոյ քաղաքամամբ աւելի միատարր երկիր մըն է, հոն ցեղային և կրօններու բարդութիւնները գոյութիւն չունին կամ գրեթէ, որով ուժեղ և բարեխիղճ ազատական վարչութիւն մը ուղիղ գծով պիտի կրնայ առաջնորդել երկրի ղեկը, ստեղծել «բէթմանի» երկրին մէջ, քաղաքացիական հասուն հոգեբանութիւն մը, և տալ Պարսկաստանին քաղաքակրթութեան փայլը և զորշմը: Պարսիկ ժողովրդի մտքի ճկունութիւնը, իդէալական ձգտումը, որ յաճախ յայտ եկած է պատմութեան ընթացքին մէջ, կը յուսադրէ Իրանի բոլոր անկեղծ բարեկամները:

Ըսինք որ երկու իսլամ երկիրներու յեղափոխական ընթացքին մէջ շատ նմանութիւն կար ժողովրդական նոյն վառ ցոյցերը, համբոյրները, անէծքի ու հայհոյանքի յորդահոսումները ու գորհները արիւնհարբու Շահին դէմ, որ «վատարա» փախուռ ռուսաց ծոցը ապաստանեցաւ: Ազգային ժողովը Շահին գահէն կէցցութիւնը կը յայտարարէր Պոլսոյ Շէյխսլամին ֆէթվային համեմատ ամբաստանագրով մը. «... Մէհմէտ Ալի Շահի թագաւորութիւնը երկրին համար շարունակական դժբախտութիւն մըն էր: Ան գրեթէ Կուրանի վրայ ըրած իր ներկական երգումները և կրօնի մեծ միւլթէհիսներուն կողմէ ազգութեան յայտարարութեամբ ան անգթօրէն իր հպատակներուն արիւնը մտաւ և գնաց օտար պետութեան մը պաշտպանութիւնը խնդրելու»:

Որպէսզի երկու իսլամ երկիրներու ազատական շարժումները բոլորովին նմանէին, հայ արիւնին զոհաբերութիւնը ևս հարկաւոր էր Իրանի ատրուշանին վրայ — չէ՞ որ ըսւած է թէ հայ արիւնը «ամեն ազատութեանց արշալոյսի ցօղն է»: Հոն ևս յետագիմութիւնը կամ Շահի վրէժխնդրութիւնը իրենց թոյնը թափեցին դժբախտ հայերու գլխուն: Պարսկաստանը ևս ունեցաւ իր ազատութեան վաղորդայնին իր կիլիկիան: Արաբիկ հեռագիրները կը գուժեն որ ցեղապետ Ալի խան Քարատաղի մէջ 12 հայ գիւղեր քարուքանդ ըրած ու թալանած է՝ 700 հայ ընտանիք ողբալի վիճակի մատնելով: Թէպրիզի հայոց առաջնորդը ռուսաց հիւպատոսին հաղորդած է այդ աւազակային արարքը:

Յետագիմութեան մէկ անարգ քայլը ընդունելով մէկտեղ այդ կոտորածը, չենք կրնար չհաւատալ նաև որ Ռուսաստանի անիծեալ ձեռքը գտնւի այդ ոճիրներուն մէջ, որպէսզի Պարսկաստանի գործերուն միջամտելու պատրուակ ստեղծէ և խառնակութիւն ձգէ ներքին գործերուն մէջ: Դժբախտ հայերը այդ պետութեան համար մահաւան խաղալիքներ են և զոր ան-

խնայորէն կոտորել կուտայ երբ ուզէ: Իր երկրին մէջ կը հալածէ, դուրսը կը հալածէ և դեռ պատմական կուրուլթիւնով մը կը միամտինք թէ Ռուսիա հայերու «աւանդական» պաշտպանն է:

Որպէսզի ռուսական նենգամտութիւնները մուտ չգործեն Պարսկաստանի մէջ, ազատական բեթիմին պարտքն է օրինակելի դաս մը տալ այդ վայրերի և անուղղայ լեռնականներուն, որոնք դարերէ ի վեր սարսափը եղած են խաղաղ բնակչութեանց: Պարսկաստանը ցարգ մաքուր մնաց անմեղ արիւններ թափելէ, ուստի թող չպէտք է տալ որ՝ ճիշտ այն ատեն՝ երբ արգարութիւնը ազատութեան հետ ներս կը մտնէր Թէհրանի դարպասներէն, թաւաքոս ցեղեր ամօթի արտաքին նետեն Ազատութեան պատմութեան վրայ: Հայ տարրը իր էն սրտագին ու խորունկ զգացումի գործնական բաժինը բերաւ իրանի ազատագրութեան պատմութեանը և մենք կսպասենք որ այդ տարրը վայելէ նաև արգարութիւնը և ցոյց տայ որ, ինչպէս կուէ, նոյնպէս խաղաղ աշխատութեան ատեն գիտէ և պատրաստ է ծառայել ընդհանուր հայրենիքի բարօրութեան ու մեծութեան: Մենք փտած ենք որ իրանի ժողովուրդը նոյնքան պիտի ցաւակցի և պիտի ջանայ դարմանել այդ վշտալի և ոճրային աղէտը, որովհետև հայ ժողովուրդը Պարսկաստանի մէջ, ինչպէս այլուր, շէնցնող և գերազանցապէս առաջադիմութեան անհրաժեշտ սատար մըն է:

Պարսկաստանի Զեղափոխութեան և Սահմանադրութեան ծագումը երեք տարւայ գոյութիւն հազիւ ունի: Կ'ամփոփենք հոս գլխաւոր փուլերը այդ ազատագրական շարժման, ուր պարսիկ ժողովուրդը հոյակապ խոյանքներ ունեցաւ շահի դէմ մղած իր պալքարին մէջ:

1906 յուլիսին ժողովուրդը Այն-է-Զօլէի բռնութիւններուն և եղած հարստահարութիւններուն դէմ բողոքելու համար, տասնեակ հազար հոգով Անգլիոյ դեսպանատունը կապաստանի և կը պահանջէ վեզիրին պաշտօնանկութիւնը և «արդարութիւն»:

Այս անպասելի դիմագրութենէն օգտւելով, սահմանադրական բեթիմի կուսակիցները կը մանեն բողոքողներու շարքերուն մէջ և սահմանադրական պրօպագանդ կընեն: «Արդարութեան» պահանջը «սահմանադրութեան» պահանջի կը փոխուի:

1906 օգ. 5 Մուզաֆէր Էդդին Շահը հրովարտակով խորհրդարան կը շնորհէ երկրին:

Հոկ. 7-ին Պարսկաստանի առաջին Ազգ. ժողովը հանդիսաւորապէս կը բացուի, և դեկ. 30-ին Շահը Մէճլիսի մշակած «Բանունի էսասին» կստորագրէ:

1907 յունւար 8-ին կը մեռնի Մուզաֆէր Էդդին և իր որդին Մէհմէտ Ալի Շահ թագ կը կապէ յունւար 19-ին:

Նոր Շահին և մէջլիսին մէջ կսկսին թշնամութիւնները: Մէճլիսին դէմ դաւադրութիւնները կը զօրանան: Յեղափոխական շարժումը կը կազմակերպւի կարգ մը մեծ քաղաքներուն մէջ: Քէրպէլայի մեծ կրօնապետները սահմանադրականներու ի նպաստ կը քարոզեն:

Շահը սարսափած ժողովրդական ահաբիւն յուզումէն կը հրովարտակէ որ Պարսկաստանի միապետութիւնը սահմանադրական է:

Օգ. 30-ին Աթա պէկը աղամ կսպաննւի յեղափոխականներէն իբր դաւաճան սահմանադրութեան:

Շահը իր մաքիավելական ոգուն համար հակակրելի կը դառնայ ժողովրդին:

Հոկ. 26 Ազգ. ժողովը կը կազմէ ազատական դահլիճ մը, զոր Շահը կստիպւի վաւերացնել:

Նոյ. 12-ին առաջին անգամը ըլլալով Շահը խորհրդարան կերթայ և իր հաւատարմութեան երդումը կը կրկնէ յայտնելով որ սահմանադրութիւնը «սուրբ հաստատութիւն» մըն է:

Շահին ու ազգին միջև սակայն յարաբերութիւնները երթալով կը լարուին:

Դեկ. 15-ին մէկիթներուն մէջ և հրապարակով Շահը կամբաստանւի իբր դաւաճան և երգմնագրութիւն:

Շահը ձերբակալել կուտայ Ազգ. ժողովի իրեն զրկած պատգամաւորութիւնը և Նասր էլ Միւլէ Նախարարապետը, զոր հրաման կընէ սպաննել: Անգլիական դեսպանը կը փրկէ զինք և կը ճամբէ Եւրոպա:

Խորհրդարանի գոյութիւնը վտանգի մէջ է. երկուստեք կը վիճեն: Շահը ռուս խորհրդականներու ազդեցութեան տակ է: Ժողովուրդը ելեքտրացած՝ զինւած կերթայ կը հսկէ խորհրդարանին շուրջը և մէճլիսը մնայուն նիստ կը յայտարարէ:

Շահը վախնալով որ գահէն կէց կընեն զինքը կամ կսպաննեն՝ կընդունի Մէճլիսին պահանջները, ի միջի այլոց հեռացումը յետադիմական խորհրդականներուն: Շահը երգում կընէ նորէն անգլ. և ռուս դեսպաններուն սահմանադրութիւնը պահպանելու համար:

Պետական հարւածի այս անյաջող փորձէն յետոյ նենգամիտ Մէհմէտ Ալի Շահը կսկսի այս անգամ զօրացնել իր թիկնապահ գունդը և ազատականներուն դէմ կսկսի մութ ու դաւադրական յարձակումներ ու սպանութեան փորձեր. ինչպէս փարսի հարուստ ֆէրիզունի սպանումը, որովհետև օգնած էր ազատականներուն:

Աւերելով անդորրութիւնը չկրնար խաբել հեռատես մտքերը: Մամուլը կսկսի ձայն բարձրացնել և ուղղակի յարձակիլ արքայատոհմին վրայ: Էնճումէններու թիւը կը բազմապատկի և իրենց քաղաքական դերը կը զօրանայ:

1908 փետր. 28-ին Շահին վրայ երկու ռումբ կը նետեն երբ քաղաքի միջով կանցնէր: Հարւածը չյաջողիր և ժողովուրդը կափսոսայ փորձին վիժումը:

Յունիս 7-ին Շահը ձերբակալել կուտայ կարգ մը ականաւոր անձեր: Անգլիոյ և Ռուսիոյ դեսպաններուն մէջ կը տիրէ անհամաձայնութիւն. մէկը ժողովրդին իրաւունքները կը պաշտպանէ, միւսը Շահին:

Յունիս 22—23-ին զօրքը կը շրջապատէ մէճլիսի պալատը, ժողովրդին կողմէ ընդդիմութեան վրայ, կը ռմբակոծէ Պահարիստանը: Գնդապետ Լիախով անձամբ կը հրամանատարէր այդ վայրագ գործողութեան: Յեղափոխականները արիւթիւնով կը կուխ և ի վերջոյ տեղի կուտան: Կը ձերբակալուին կարեւոր անձնավորութիւններ: Շահը անգթօրէն խողխողել կուտայ անոնցմէ շատեր, և լաւագոյն դէմքերը:

Դաւաճան ու եղեռնագործ Շահը այդ անորակելի ոճիրը գործելէ յետոյ ազգային ներկայացուցիչներու դէմ, երջանիկ կը յայտարարէր ինքզինք որ երկիրը

ազատած էր «կեանքներու պատուհասէն», այսինքն Սահմանադրութենէն, և կը կարծէր որ վերջնապէս ջախջախած էր յեղափոխական շարժումը, միւս կողմէ անպատկառ ստուգելով մը կը յայտարարէր երկու դեսպաններուն, որ ինք սահմանադրութեան դէմ ոչինչ չունի, այլ թէ էնճումէնները միայն ուզած էր պատժել:

Թէ՛հրանի մէջ ռուսական աջակցութիւնով ապրատամբութիւնը խեղդւած էր և Շահը իր յետադէմ խորհրդականներով վարդի տերներու վրայ կերակրէին քնել, երբ պայթեցաւ Թէպրիզի ապստամբութիւնը: Շահը իր բոլոր ուժով անկարող եղաւ զսպել այդ հերոսական շարժումը, որ արձագանք գտաւ երկրին ամեն կողմը: Գժախտաբար վերջնական յաղթութեան նախօրին, քաղաքը ռուսներու թափին տակ ինկաւ: Թէպրիզի կալանաւորումով կը կարծէր թէ Շահը դարձեալ յաղթանակ տարաւ, երբ հարաւէն պախտիարի լեռնականները, և հիւսիսէն ազգայնական գունդերը, որոնց մէջ և հայ խմբապետ մը և հայ կտրիճներ, ուղղակի արշաւեցին Թէ՛հրանի վրայ, թշնամին սրտէն զարնելու համար: Ռուսաց զօրքը էնզէլիի ճամբով, օտարները պաշտպանելու պատրական տակ, օգնութեան կը փութար Շահին, յեղափոխականներուն հետքին հետեւելով: Վտանգը մեծ էր. յեղափոխականները շտապեցին և մայրաքաղաքէն դուրս Շահի առաջապահ բանակները ետ մղելէ յետոյ, յուլիս 13-ին մտան Թէ՛հրան, հոն ևս գրաւեցին խաղախնայէն, զօրանոցը, ուր Լիախով յուսահատական դիմադրութիւնը կը պատրաստէր: Ազատութեան բանակին յաղթական վազքին առջևէն սարսափահար Մէհմէտ Ալի արիւնկզակ Շահը՝ Սուլթանապատի պալատէն ապաստանեցաւ ռուսաց դեսպանատունը և ցարին պաշտպանութիւնը խնդրեց: Ռուսներու միջամտութեան փորձը վիժեց և ռուսաց բանակը կէս ճամբան քարացաւ մնաց:

Թէ՛հրանի ժողովուրդը գրկաբաց ընդունելով յաղթութեան բանակը՝ չէր գիտեր ինչպէս յայտնէր իր ցնծութիւնը և երախտագիտութիւնը ազգային հերոսներուն, որ կուգային երկիրը փրկել հրէշներէն:

Յուլիս 14-ին, ճիշտ նոյն օրը, որ Ֆրանսիայի և ամբողջ աշխարհի ազատագրական պատմութեան դարագլուխը կը կազմէ, Թէ՛հրանի մէջ նախկին մէջլիսի և ծերակոյտի անդամները Ազգային ժողով կը գումարեն և գահընկէց կը յայտարարեն Մէհմէտ Ալի Շահը և տեղը կը կարգեն իր 12 տարեկան որդին սուլթան Ահմէտ-Միրզան, անոր խնամակալ նշանակելով Ազատիւլ-Միլլէթ, քաճար ցեղի ազգեցիկ և ազատական իշխանը:

Սիւսիստարը, հիւսիսային բանակին հրամանատարը, պատերազմական նախարար կը կարգուի (սպասարար), Սարտար Ասատ՝ պախտիարիներու հրամանատարը, ներքին գործոց նախարար, իսկ հայ խմբապետը Եփրեմ, որուն դերը շատ գերակշիռ եղած է յաղթութեան տեսակէտով, Թէ՛հրանի ոստիկանապետ կը նշանակուի, զոր Ռուսիա չուզեր ծանօնել, իր սովորութեան համեմատ ստելով որ Եփրեմը հայ անիշխանական մըն է:

Ռուսիա և Անգլիա նոթայով մը իմացուցին որ պաշտօնապէս կը ծանօնան նոր Շահը և նոր ղեկավար:

Ազգային ժողովը կը պահանջէ որ հին ոտքագործ Շահը օրառաջ հեռանայ Պարսկաստանի հողէն: Եւ որպէսզի յետադիմական վտանգը ետ չգառնայ, ձեռ-

նարկեց մաքրագործումի, ինչպէս ըրին թիւրքերը Պոլսոյ մէջ: Թէ՛հրանի մէջ կախաղան բարձրացան նախկին ղեկավար օրով պատուհաս ուժերէն, աշխարհականներ և մուլաններ: Էմիր Պահատուր բէկը, մեծագոյն հեղինակը Պարսկաստանի գժախտութեան, ձեռք ինկած է. հաւանական է, իր արժանաւոր պատիժը ընդունի գողցած հարստութիւնները ազգին վերադարձնելէ յետոյ:

Պարսկաստանի նոր ղեկավար բոլոր մարդիկը, պարագլուխները, կարելի է ըսել ազատամիտ ուժեր են, սիրահար եւրոպական քաղաքակրթութեան: Հին գլուխներ, ինչպէս ըրին Թիւրքիոյ մէջ, հաւանօրէն մեծ դեր չկրնան խաղալ հոն և բռնաբարել սահմանադրութեան ոգին:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Փ Ի Ն

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՆՃԻՌՆԵՐ

II

ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՏԱՑԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ոչ. ապագայնական ցնորները (anationalisme) չեն կարող արմատ բռնել մարդկային զանգւածների մէջ, նրանք չեն կարող գառնալ ուրոյն գաւառները ու աշխարհայեացքը:

Սխալում է Հերվէն, ժխտելով ազգի ու հայրենիքի դադարաւոր, հաշակելով հայրենասիրութիւնը, որպէս բուրժուական մի յղացում, սին ու գաւառի նախապաշարմունք:

Սխալում էին մաքսիզմի հայրերը անցեալ դարու քառասունական թուականներին, երբ նրանք փետրարեան Յեղափոխութեան դուռը սրտումների մէջ, գուշակում էին ազգերի մտայնութիւնը համաշխարհային յատկութիւնների, երբ նրանք վերածում էին ազգայնական բովանդակ իդէօլոգիան, գաղափարաբանութիւնը, տնտեսական դարձօններին, չոր ու կոպիտ նիւթապաշտական մտահոգութիւններին, երբ նրանք — կեանքի բոլոր նշովեալ կնճիւղները վերացնելով, աբստրակցիայի ենթարկելով — յայտարարում էին, թէ «աշխատասար ժողովուրդը հայրենիք չունի», «ուր կայ շահ — այնտեղ և նրա հայրենիքը»...

Սխալում են բոլոր պրոֆէսիօնալ «ձուլարարները», բուրժուաւ, պանսլավիստ, պանիւրալիստ, պանգերմանիստ ազգայնամուլ ուսմանները, որոնք առ ոչինչ են համարում մանր, «հպտակ» ազգութիւնների ինքնուրոյնութեան բողոքները և ձգտում են լուծել բոլոր ազգայնական տարբերութիւնները միևնոյն տիրապետող յեղափոխական զանգւածի մէջ:

Սխալում է, մասնաւորապէս, օսմանեան նույնիսկիցմը, սխալում են «Միլլէթի Հաքիմէի» միլեռանդները, որոնք ուզում են յետ շուտ տալ ազգերի պատմութեան անիւր, և ներքին քաղաքականութեան բազմակնճիւղ ինքիւններում — դպրոցական, հոգեւոր-կուլտուրական — ուզում են վերածել «շ-թիւրը ազգերը սոսկ կրօնական համայնքների» («Գրիգորեան», «ուղղափառ» և այլն) և ծանաչել ամենուրեք մէկ ազգ մի աշխարհում) — տաճկութիւնը — մոռանալով, որ հէնց

*) խիստ բնորոշ է այդ սեսակէտից ֆերիդ-փաւայական կառավարութեան մեակած ու առաջադրած ընկերակցութիւնը: Նա քիւլտուրով է արգելել այլ և այլ ազգերի — հայ, բուլղար, յոյն, ալբան, արաբ և այլն — ֆաղափական քնկերակցութիւնները, կոմիսէները: Նա քիւլտուրով է այլ՝ յանուն ու յօգուտ «Օսմանեան միութեան», որ մակերեսային ու շօլիմիս պոլիթիկոսներ հասկանում են իրենց մեկ, ձուլում և մեկով: Եւ այդ փութը յօղածի պաշտպան կառավարութիւնը յիւստակում է Ֆրանսիայի օրինակը... որ պարզ ապացոյց է, թէ ինչպէս օսմանեան դեռաբուսիկ ցանցիօնալիզմը ձգտում է, յիւսի, հաւասարացնել, ցնցել ազգայնական ու ցեղական տարբերութիւնները և սեղծագործել Տանկասանից մի մոռ Գրանսիա... «Զուլարար» ֆաղա-

իւրեր, այդ «Միլիթի Հաբիթն», ինքը իշխող զանգաւածը, սոսկ կրօնական մի համայնք է par excellence, որ դեռ նոր է ստեղծուած համալսարանային քաղաքակրթական ընկերակցութեան շէմքի վրայ, որ դեռ նոր է սկսուած ունենալ իր պատմութիւնն ու կուլտուրան — ամենամաքուր խորիւրդ ազգայնութեան գաղափարի...

Ցածկաստանը «ազգային պետութիւն» չէ (Nationalstaat), այլ «ազգերի պետութիւն» (Nationalitätenstaat)։ Նա պատկանում է աւստրիական ու ռուսական տիպին, ոչ ֆրանսիականին, իտալականին։ Օսմանցի՝ ստորագելին, անտարակոյս, կը շարժուէր տարբեր ազգերը միեւնոյն ընդհանուր պետականութեան գրոշակի տակ, իբրեւ միեւնոյն օճախի անդամներ, բայց այդ անունը երբեք չի ջնջի տարբեր, ուրոյն ազգութիւնների գոյութիւնը... որովհետեւ նրանք մի մի ինքնատիպ անձնաւորութիւններ են, մի մի պատմական միութիւններ, որբազործւած ու ամրապնդւած դարերի մրկոտ փորձութիւններով։ Այդ փորձութիւնների մէջ միմիայն նիւթական, տնտեսական շահերը չեն գործակցել, այլ և գաղափարական, հոգեբանական խորունկ պատճառներ...

Երբ մի գաղափար, մի իրողութիւն — սրպիսին է «ազգ», «հայրենիք» — ստանում է, նոյնիսկ արդի միջազգայնական հոսանքների մէջ, առաջնակարգ կարեւորութիւն, երբ նա յայտնուած է, որպէս մէկը ժամանակակից հասարակական ամենաբարձր և ամենաճանաչելի երևոյթներից, որ բոլորեւն է անվերջ ու կատարել բանակրեւներ աշխարհի բոլոր ծայրերում, հարկ է հետադառնել նրա պատճառները, ուսումնասիրել երևոյթը իր ծագման ու զարգացման մէջ, գէթ այնչափ, որչափ հնարաւոր է այդ հասարակական գիտութեան այժմեան վիճակում։

Հասարակական գիտութիւնը այնքան էլ հարուստ չէ «ազգային հարցի» ուսումնասիրութիւններով։ Մասնաւորապէս, սօցիալիստական միջազգային գրականութիւնը — որից գլխաւորապէս պէտք է սպասել հասարակական բոլոր «կենդիւնների արդար ու բանաւոր լուծումները» — գեա չափազանց աղքատ է՝ այդ հարցի նկատմամբ։ Ինչ վերաբերում է մեր հայկական գրականութեանը, — այնտեղ գրեթէ բոլորովին բացակայում են շատ թէ քիչ տեւական արժէք ունեցող թէօրիական ուսումնասիրութիւնները և «ազգ» ու «հայրենիք» բառերը հանգիպում ենք միայն բանաստեղծների ու հանտօրների ընտրեբական մարդանքների մէջ։

Ինչո՞ւ են ուղբերդ այնքան մոլեգնոտ նախանձախնդրութեամբ հաստատապնդում իրենց դիրքը երկրագնդի վրայ և ինչո՞ւ բնաւ ցանկալի էլ չէ, որ նրանք իջնեն պատմութեան բեմից։

Ո՞րտեղից է գալիս ինքը ազգայնութեան գաղափարը և ինչպէս է բնորոշում նրա իմաստը, էութիւնը։

Միջազգային սօցիալիզմի գիտական ուսմանները սովորաբար ծանրանում են «նորագոյն ազգութիւնների» վրայ, նապելով նրանց ծագումն ու զարգացումը նորագոյն արդիւնազորութեան, կապիտալիզմի գարաշրջանի հետ։

Բայց կան հին, կլասիկ ազգութիւններ, որոնցով քչերն են զբաղւում... Գուցէ այն պատճառով, որ նրանց արմատները խորատուգած են դարերի անթափանցիկ գիշերի մէջ։ Պէտք է զինւել գիտական մեթօդի հզօր ջանքով, մտնել ոչ միայն պատմութեան հնագրեան շրջանները, այլ իջնել նոյնիսկ նախապատմութեան անյիշատակ անցեալի մէջ և ճանապարհ բաց անել, խորհափելով ու կռահելով, հիպոթեզների, հաւանական ենթադրութիւնների վրայ յենւելով... Ահա թէ ինչու գծարկին է այդ կարգի հետազոտողի պարտաւորութիւնը։

Կան, այնուամենայնիւ, որոշ խորիւններ, որոնց վրայ գիտութիւնը կարող է բարձրացնել «ազգայնական ուսումնասիրութիւնների» անհրաժեշտ ու թանկագին շէնքը։ Կան

փակնութիւնը այդքեղ անսովոր կոպտութեամբ մասնուած է ցերից իր էութիւնը եւ իրաւամբ բացակայում էր պարլամենտում յոյն պատգամաւոր Կոզմիթի. «Օսմանեան Միութիւն անելով, եթէ կը հասկանաւ ձուլում, ի՞նչ պէտք են ցանկ եկեղեցիներ, քոյ լոյտը երբան մզկիթ»...

գործեր էտնօգրաֆների (ցեղագրող), հասարակագէտների ու փիլիսոփաների, որոնցից կարող ենք քաղել որոշ փաստեր ու տեսութիւններ — հարկաւ, երբեմն, սուբ'եկտիւ, ենթա-կայական — որ անհրաժեշտ է ենթարկել բուն օր'եկտիվ, առարկայական մեթօդի վերլուծումին։

Առաջ գալով անասնութիւնից, որպէս ներկայ բարձրագոյն հանգրւանը կենդանական անհատնում էւօլիցիայի՝ մարդկային տեսակը բաժանւել ու տարածւել է երկրագնդի վրայ անհամար ճիւղաւորութիւններով։ Ծնւած լինելով մեկնոյն արմատից, անաժ լինելով բիօլօգիական նոյն անսպառ աղբիւրից, կապւած լինելով — ակներեւ, անթափելի կապերով — անասնական բարձրագոյն տեսակի հետ՝ այդ բիւրաւոր մանր ու խոշոր մարդկային համախմբումները, բնականաբար, մատնում են որոշ ազգակցութիւն, որոշ փոխադարձ նմանութիւններ։ Բայց և իւրաքանչիւրը այդ բնահասարակական ընկերակցութիւններից պահպանում է, իր ուրոյն միջավայրում, իր բնորոշ ու տարաձեւ գծերը, որ չենք տեսնում միւսների մէջ, իւրաքանչիւրը պահպանում է մտածելու և զգալու, կամենալու և գործելու իր առանձնայատուկ եղանակը։

Այդ վերջինը կազմում է իւրաքանչիւրի ազգային բնութիւնը, ազգային ոգին։ Այդ նման գծերը ստեղծում են ազգայնութեան հիմնաքարը, նրանց ամուր խորիւնի վրայ կառուցւում են հայրենիքն ու իւրաքանչիւրը։ Ազգ և հայրենիք գաղափարներ — թէեւ երկրորդը գործածւում է երբեմն սոսկ աշխարհագրական արտայայտութեան իմաստով — ընդունւած են ի սկզբանէ, իբրեւ նոյնիմաստ գաղափարներ, երկուսն էլ իբրեւ հասարակական-հոգեբանական իրողութիւններ։

«Ազգային ոգի», «բնութիւն» ասելով, չը բացատրեցինք երևոյթը։ Ի՞նչ է այդ ոգին, այդ բնութիւնը, ի՞նչն է, որ ազգային կառեգօրիաների շարքն է դասում այս ու այն մարդկային համախմբումը, ի՞նչն է, որ պատմութեան բոլոր շրջաններում առաջ է բերել անձնաւորացութեան ու հերոսութեան այնքան տիպարներ, ստեղծագործել է գաղափարական այլափոխութեան այնքան հոյակապ կոթողներ... Այդ տեղ է մեծ Անյայտը։ Գաղափարի է ու թիւնը խուսափում է մեզից, նա չի ենթարկւում ճշգրիտ բնորոշման, «ազգային ընկերակցութեան» բուն խորիւնը մնում է գաղտնիք — խորհրդաւոր, միստիքական։ Այդ անորոշութեան ու խորհրդաւորութեան մէջն է հենց գաղափարի ուժը և նրա ահագին հրապոյրը... Բուռն, յորձանուտ զգացումները, հոգեբանական հզօր ու տիրական կառեգօրիաները սովորաբար դժւար են որոշւում և ստանում են անքննելի առեղծոտների կերպարանք։ Մենք կը փորձենք, սակայն, մօտենալ ազգային գաղափարի ներքին էութեան, լուսաւորել նրա մի բանի խորքերը։ Առ այժմ՝ նկատենք, որ բոլոր գարաշրջաններում, քաղաքակրթութեան աւագանը մտած բոլոր մարդկային համախմբումների մէջ, այդ առեղծոտը ունեցել է միշտ նման հմայք ու ազգեցութիւն, յարուցել է միշտ նման յոյզեր, խանգաւալութեան ու ալարուկով նման թափնքներ։

Առանց կարենալու իրենց իրենց պարզ հաշիւ տալու ազգայնական ու հայրենակցական գաղափարի ներքին ճշգրիտ էութեան մասին, մարդկային պլազման ընկերակցութիւնները ապրել, զգացել են այդ մեծ իրողութեան թովքն ու ուժը։ Բոլորն էլ երկիւղածութեամբ ծուռ են գրել այդ միստիքական էութեան առջև, բոլորն էլ գուռ կրօնական բարեպաշտութեամբ զսպեբերել են նրա խորիւնին...

Գարեբը յաջորդել են իրար, գաղափարի ձևերն են փոխւել — էութիւնը մնացել է նոյնը։ Ազգայնական սպիրիտուալիզմը, այն հզօր ու գերող պաշտամունքը, որ մղել է միշտ դէպի անաղարտ այլափոխութիւն ու զսպողութիւն, աւելի թոյլ չէ ժամանակակից հայ ու յեհուդի, չեխ ու իրանդացի հայրենաւէրների գիտակցութեան մէջ, քան հնագրեան Յունաստանում, այն հին, փոքրիկ ցիւեներ, կուլտուրական գերդաստանների մէջ, ուր դրւել են ժամանակակից հասարակարգի սաղմերը։

խաւարակու ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը, կազմելով համաշխարհային պատմութեան ամենապանծալի էջերը: Նրանց դէմքերն ու գործերը դեռ մի մի պայծառ փարոսներ են ժամանակակից գաղափարատենչ մարդկութեան համար: Ի՞նչն է արդեօք ղեկավարել նրանց...

Անշուշտ, իւրաքանչիւր գաղափարական ռազմերայ, իւրաքանչիւր մի անձնագոհ, մի ասկետ, մի ալտուրիստ վերջիվերջոյ անում է այն, ինչ որ հաճելի է իր եսին, ինչ որ նրան բերում է ներքին բաւարարութիւն: Յանուն այդ ներքին բաւարարութեան՝ նա կը մահացնէ նոյնիսկ իր ետը: Այդ մտքով—և միայն այդ մտքով—էգօիզմը, եռասիրութիւնը կարելի է բնութենել, իբրեւ գերագոյն ղեկավար մարդկային բոլոր գործողութիւնների: Այդ մտքով և ոմանք հաշտուում են ալտուրիզմը, որպէս ծնունդ միակ հիմնական ու համայնապարփակ՝ էգօիզմի: Բայց դա կամայական մի բառախաղ է. «էգօիզմ» հասկացողութիւնը դառնում է այդ պարագայում չափազանց առաձգական, նա ընդլայնւում ու տարածւում է իր բնական սահմաններից դուրս, նա մտնում է մի ուրիշ, հակադէմ հասկացողութեան սահմանները: Արդարեւ, այդ տեսակ ինքնատիտ ու մահն երբ շատ արեւել տրամաբանական կը լինէր որակել ալտուրիստ, քան էգօիստ ածականով: Երբ մայրը որդուն փրկելու համար մահան ըրսկով ծովն է նետւում և խեղդւում, երբ անվհճեր անցորդը, անկնկալ հըրդեհի հանդէպ, սլանում է բոցերի մէջ՝ պրշող գոհերին ազատելու համար, երբ ռազմիկը, յանուն հայրենիքի կամ այլ վերացական մի գաղափարի, յօժարակամ գրկում է մահը, դնում դէպի տանջանք ու կախաղան—էգօիստական քայլեր չեն գրանք, ոչ իսկ էգօալտուրիստական, այլ դա բուն մարմնացած, անաղարտ ալտուրիզմն է, պլաստիկութիւնը:

Ասում են նաեւ, որ ալտուրիզմը, հայրենասիրական անձնագոհութիւնը առաջ է գալիս սեփական կաշառի փորձութիւններից, որ մարդիկ նետւում են հերոսական արկածների մէջ, մղած իրենց անմիջական հարազատների—քայր ու մայրերի, հայր ու եղբայրների—տառապանքներից, ազդւած իրենց աչքերի առջև յաւիտենորէն խաղաղութիւնը ու սարսափներից: Ճշմարտութեան որոշ բաժինը կայ այդտեղ: Իրաւ է, անշուշտ, որ զարհուրանքի մեծաւորութիւնը և տառապանքի անձնական փորձը հզոր խթան է ալտուրիստական ինքնոչնչացման գործողութիւնների: Հայոց արիւնոտ դիւցազներգութիւնը իր այլազան գրաւչներով ու հերոսներով—բոլոր այդ Հրայրներն ու Ժիրայրները, Արաբօններն ու Սերոբները՝ մի մի վկաներ են այդ իրողութեան: Սակայն հայոց հայրենիքի խորանին զահարեւողները չեն եղել ամենքն էլ այդ վիճակում: Եղել են և Ջաքարեաններ ու Զօրեաններ, Մալցեաններ և Պետոսներ—մի անվերջ բոլբ կովկասահայ, պարսկահայ, բուլղարահայ գործիչների, որոնք հեռու տառապանքի ու զուլումների կրկէսից, չը ճաշակած ուղղակի կամ անուղղակի թիւքմահայի տանջանքները, ծանօթ նրանց միայն գրքերից, սլացել են դէպի «Երկիր» և թաղել են իրենց ծաղիկ կեանքերը անհամբոյր ու արիւնագանգ, բայց և յաւելու ներքին, միտքիկորէն հրապուրիչ հողի տակ... Իւր Ջաքարեանները, Վուկուսեաններն ու Մարտիկները նախապաշարած ուղեղներ չեն, ոչ էլ կոյր, կամագուրկ, աւտոմատ գործակալներ, այլ գաղափարի զգաստ ու ողջմիտ ռազմիկներ, որոնք լքում են համայնարանական նստարանը, որպէսզի երթան մահան ըրսկով ծնրագրելու հայրենիք—և բնութարանից ի պիտի (վերացականին)...

Եսական չոր հաշիւը տեղ չունի այդտեղ. կայ տարբերային, անհաշիւ, ինքնաբեր մղում... Բնազգական հզոր ուժեր կան մարդկային բնութեան արգանդում, որ չեն ենթարկւում պարզ ու հաշուող բանականութեան վերլուծումին: Ճշմարիտ

հայրենասիրութիւնը պատկանում է այդ բնազդների կատեգորիային: Յաճախ են համեմատել այդ զգացումը իրօնական զգացումի հետ: Միտքիցիցմը, առեղծաւածային խորհրդաւորութիւնը երկուսի մէջ էլ կայ: «Արշը» իր էութեամբ յաճախ է զուգորդւել հայրենիքին՝ այդ վերջինը ուժեղացնելու, ամրացնելու նպատակով: Նախնիքների կամ մեռելներին պաշտամունքը (Ahnenkult, Culte des morts) գրեթէ բոլոր ժողովուրդների մէջ անբաժան է հայրենիքի պաշտամունքից: Բայց... եթէ կրօնը իր հիմքերով յեղեղուել է, անցողական, ուրականային, եթէ նա, իբրեւ երկրադի տգիտութեան վրայ հիմնւած մի կառուցւածք, վայ թէ ուշ պիտի տայ բանականութեան յարանաւած հոսանքի առջև,— հայրենիքը, ընդհակառակը, կապւած է իւրաքանչիւր բաղաբացու որոտի խորունկ թելերի հետ և յարատեւ բնայթուէի, իբրեւ շօշափելի ու գերազանցապէս ռեալական մի իրողութիւն, որ կրում է թէ մտքի և թէ խղճի ներազդածում: Ամէիսներ շատ կան աշխարհում—քաղաքակիրթ մարդկութեան մեծամասնութիւնը, իսկ հայրենասիրի, ապահայրենիք (apatrriot) անհատներ—գրեթէ անգոյ, բնազանդական մի երեւոյթ են: Ապատեւածութիւնը (athéisme) հնարաւոր է և բանաւոր, ապահայրենութիւնը (apatrriotisme, այսինքն անտարբերութիւնը հայրենիքի բարօրութեան վերաբերեալ խնդիրներում)—անհնարին է և դատապարտուած բոլոր ժամանակների բարոյագիտական բոլոր թէօրիաներից:

III

Այս—խորհրդաւորութիւն ու անորոշութիւն... Սրտի բուն յորձանքները—անվերլուծելի ու անվերածելի: Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas: Սիրտը յաճախ իր փաստերն ունի, որ անձանթ են բանականութեան: Պող ու հաշուող բանականութիւնը սովորաբար չի թելադրում մարդ-անհատին՝ զոհաբերել ներկայ կեանքի վայելքների գալաց կեանքի յոյսերին: Պող, վերլուծող բանականութեամբ սովորաբար չեն զոհւում հեռաւոր սեռունդների բարօրութեան իդէալներին...

Գաղափարական անձնագոհութեան անպատաւ աղբիւրը այն բնածին ալտուրիզմն է, որ հազեկան գոյութեան երկու հզոր բնազդներից մինն է, որ հանդիսանում է ոչ իբրեւ էգօիզմի ձեւափոխութիւն, ոչ իբրեւ ծնունդ եռապաշտական մտահոգութիւնների, այլ իբրեւ ուրոյն, ինքնօրէն, աւտոմատ մի գոյութիւն:

Արժէ փորը ինչ կանգ առնել այդ նշանաւոր վէճի վրայ: Հասարակական գիտութիւնը, ինչպէս և բնական գիտութիւնները տակաւին վիճում են նոյապէս կոչւած «Ծագումների» շուրջը (Les Origines): Ինչպէս է առաջացել, օրինակ, «պարտքի» հասկացողութիւնը մարդկային հասարակութիւնների մէջ, ինչպէս են ծագել «արդարութեան», «համերաշխութեան», «գործակցութեան» գաղափարները, որոնց արդիւնքն են ազգայնութիւնը, հայրենական կոչումը, որ այդ բոլոր գործունեւորի հիմնարմատն է... Մենք արդէն յիշատակեցինք մի թէօրիա, որ առաջնութիւնը տալիս է էգօիզմին, որ հռչակում է եսական բնազդը, իբրեւ ամենահզօրն ու տիրականը, իսկ միւս բնազդներն իբրեւ նրա ձեւափոխութիւններ, արգասիքներ: Այդ թէօրիայի համեմատ՝ ուտիլիտարիզմը, օգտապաշտութիւնը մղիչն է ալտուրիստական բոլոր գործերի:

Այս միւս թէօրիան, որ համարում է ալտուրիզմը նոյնքան հզոր ու հիմնական մի բնազդ, որքան նրա հակոսանան: Երկու հակոսանեաները հանդիսանում են, որպէս զուգընթաց և համազօր գործունեւոր թէ անանական և թէ մարդկային աշխարհում, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ: Նրանք համապատասխանում են տիեզերական այն երկու հակադէմ մղիչներին—ձգողութեան ու վանողութեան—որ մենք յիշեցինք նախորդ յօդւածում: Նրանք շեշտւում են կենդանական էօլիւցիայի բոլոր աստիճանների վրայ, անգամ ստորին, միաբնի մարմինների մէջ, անգամ պրոտօպրազմի, նախանիւթի պարզ, միապողով զանգւածի մէջ:

„Բարեկամներ, այսօր ես կը եմ իմ կեանք, որպէսզի դու յաղթանակէ: Յանձնարարում եմ ձեզ՝ միայն իմ քննանիւր... Այս ասելով, նետւում է քեմառն քանակի կեմսօն, նեղում է եղբուն եւ զարնելով, լեզուապառ գետն է փռում. սակայն, բացւած գծով անմիջապէս նետւում են հույրեմակիցները, ցարդ են օսլիս աւստիացիներին եւ օսնում լիակատար յաղթանակ...“

նրանցից մէկը, էգօիզմը, համապատասխանում է ինքնապահպանութեան (instinct de conservation), միւսը, ալտրուիզմը—սերման ու բեղմնաւորման բնազդին (instinct de reproduction)։ Ստորին, միաբնիշ մարմինը, արգարեւ, — մի ժօնէր, մի ամեօր—սերունդ ու բազմանում է, բաժանւելով, կտրատւելով, ինքզինքը ժխտելով։ Եսը ոչնչանում է յօգուտ ոչ-եսի, յօգուտ սերունդի։ Եսը շարունակում է սերնդի մէջ... Այդպէս չէ՞ միթէ և մարդկային ինքնաժխտման, այլասիրութեան, հայրենասիրութեան նշանաբանը... Մարդկային ցեղի բնածին ալտրուիզմը չի՞ գալիս արդեօք ժառանգականօրէն այդ հեռաւոր, միաբնիշ նախնիքներից...

Աւերմէ, կենդանական թագաւորութեան այդ ստորին սանդուխտի վրայ մենք արդէն տեսնում ենք հրաշալի բնազդը, որ թերեւ նախաաղբիւրն է ալտրուիստական բոլոր այլազան արտայայտութիւնների կենդանական աւելի բարձր սանդուխտների վրայ «սերման» այսպէս ասած ընտանեկան բնազդի հետ երևան է գալիս աւելի լայն, հասարակական համերաշխութեան ընթացքը։ Ալտրուիզմը նաեւում է աւելի բնագործակ հորիզոններ։ Ամեն ոք գիտէ, թէ ինչ հրաշագործ ուժ է դառնում այդ համերաշխութիւնը մեղսւնների, միջնիւնների, ջրաւնների և այլ կենդանական տեսակների մէջ։ Թէ այդ և թէ այլ կենդանիների շրջաններում—թռչունների, կաթնասունների, մանաւանդ բարձր կապկային տեսակների մէջ—բոլոր խուզարկու բնագիտները մատնանշել են ճշմարիտ ալտրուիզմի, զոհողութեան, ինքնաժխտման անթիւ ու ապշեցուցիչ օրինակներ։

Այլասիրութեան ու հասարակական համերաշխութեան այդ մղումը անասունների և մարդկանցից * աշխարհում՝ զօրաւոր հակալիշիւն է էգօիստական այն աւերիչ բնազդի, որի անունն է «գոյ ու թեան կռիւ»։ Ալտրուիզմը յանգում է համերաշխութեան և գործակցութեան, էգօիզմը — հակամարտութեան և կռիւի։

Մինչև վերջին ժամանակները՝ բնագիտութիւնն ու բնափիլիսոփայութիւնը, հրահանգւած դարեւնականութեան հոյակապ թէօրիւթից, ծանրանում էին միայն գոյ ու թեան կռիւի վրայ և համարեա զանց էին առնում համերաշխութեան, փոխադարձ օգնութեան երևոյթը կենդանական տեսակների մէջ։ Այսօր, սակայն, կեսերի, փրագոտկիւնի ու այլոց աշխատանքների շնորհիւ, բազմաթիւ փաստերով հաստատւած է, որ այդ փոխադարձ օգնութիւնը մի ոչ պակաս զօրաւոր գործօն է կենսաբանական էւօլյուցիայի մէջ, որ ապրում, յարատեւում ու յաղթանակում են հէնց այն էակները, որոնց մէջ ամենից շատ է զարգացած փոխադարձ սիրոյ, ալտրուիզմի, համերաշխութեան ու գործակցութեան այդ բնազդը։ Այդպէս, օրինակ, միջնիւնային թագաւորութեան մէջ այն աստիճան շեշտւած է այդ փոխադարձ օգնութիւնն ու հասարակական համերաշխութիւնը, որ մի նշանաւոր բնագիտ Ադլերը հնարաւոր է գտնում խօսել ոչ միայն միջնիւնների «հասարակութեան», այլ մինչև իսկ միջնիւնային «ազգութեան» մասին։ Հսկայական միջնիւնային, հաստատւած տարբեր միջնիւնայիններում, որոնց անդամների թիւը հասնում է տասնեակ ու հարիւրաւոր միլիոնների և որոնք կազմում են մի հսկայական գերդաստան, կապւած շինարար աշխատանքի և համերաշխ ու արտառուչ գործակցութեան բնազդով...

* Անսարակոյս, համեմատութիւնն ու գործակցութիւնը մարդկային աշխարհում բոլորովին այլ բնոյթ ունի, քան կենդանականում։ Մարդկային հասարակութիւնների մէջ—ինչպէս արդէն ճշտւած ենք անցեալ յօդւածում—գործող ազդակներ, մարդիկ, օժտւած են կամով ու գիտակցութեամբ և այդ իսկ պատճառով նրանք ներգրծւել պիտի կարողանան յեղափոխել իրենց նախնազգիքը, նախնեցեալ աստիճանաբար գոյութեան կռիւ արհաւիրները և զարկ տալ սեղծագործող համեմատութեան։ Այն ինչ՝ կենդանիների մէջ կոյր բնազդն է սիրապետող և ուրաւ էլ ճշտւած լինի փոխադարձ օգնութեան բնազդային գործօնը կենդանական որոշ տեսակների մէջ, նա չի կարող փոփոխել, բույացնել «բնական ըմբռնութեան» ու սարսափելի, աւերիչ «գոյամարտի» նախազգիւցնութիւնը։

«Միջնիւնային ազգութիւն»... Չը խնդանք գիտութեան սպասուորի տւած այդ «թօսի» տիտղոսի վրայ։ Սօցիոլոգիա և բիոլոգիա, հասարակագիտութիւն և կենսաբանութիւն՝ միշտ աւելի և աւելի մտնելով են, ձեռք տալիս իրար, հաստատւում են անալոգիաներ, նմանութիւններ... որովհետեւ իրօք մինը միւսի շարունակութիւնն է, մինը միւսի բնական զաւակը, որովհետեւ մարդկային աշխարհի գրեթէ բոլոր հիմնական ու տիրապետող զգացումների ու բնազդների արմատները՝ այսօր ստիպւած ենք որոնել անասնական տիեզերքում, կենդանիների խայտաբղետ, պլլազան հասարակութիւնների մէջ...

Այդ, եթէ ընդունենք, որ ալտրուիզմը, փոխադարձ սիրոյ և համերաշխ գործակցութեան տարերային մղումը ինքնուրոյն մի գործօն է կենդանական աշխարհում, պիտի ընդունենք նմանապէս, որ այդ բնազդը ժառանգաբար անցել է և մարդկային հասարակութիւններին։ Այս, յիշուած, անցել է ժառանգաբար և մենք տեսնում ենք, որ անյիշատակ դարերից ի վեր մարդկային համախմբումների զարգացման մէջ քաղաքակրթութեան էւօլյուցիայի հասանքում՝ կռիւի, հակամարտութեան ընթացքը արհաւիր զօրծօնի հետ կողք կողքի, զուգընթացաբար շեշտւում է նոյն մարդկութեան բաժան-բաժան բեկորների մէջ՝ համերաշխութեան, գործ ու կց ու թեան կռիւի և բնազդը, որ բղիտում է հնաւանդ և բնաւանդ ալտրուիզմից։

Աւելի եւս։ Մարդկութեան էւօլյուցիայի մէջ ալտրուիստական բնազդին վիճակւած է միշտ աւելի և աւելի շեշտւել, զորանալ ի վնաս իր հակոտնեային Արգարեւ, պատմութիւնը իր յաջորդական փուլերի մէջ ցայտուն կերպով հաստատում է այդ իրողութիւնը։ Փոխադարձ օգնութիւնը մարդկանց միջև, յօժարական, ինքնայարգող գործակցութիւնը (Coopération spontanée) — անգամ Սպենսերի պէս բուրժուական սօցիոլոգների վկայութեամբ—աճում է հետզհետէ տիեզերական գոյամարտի, ազգային ու դասակարգային կռիւների ժխտի միջոց... Չը նայեա՞ծ պարբերական պատերազմներին, չը նայեա՞ծ անյադ, նաեւողական ու յօշոտողական տնործակներին, համերաշխութեան մեծ գաղափարը յաղթականօրէն բաց է անում իր ճանապարհը դէպի լուսապայծառ ապագան... Միջին դարերը անհամեմատ բարձր են հնագիտական շրջանից՝ իրենց բովանդակ—թէկուզ և անարշիկ ու քաօսային—հասարակագրով, իսկ նորագոյն կապիտալիստական շրջանը—անգամ վարձու աշխատանքի և «յաւելեալ արժեքի» իր սիստեմով—անհունապէս բարձր է միջնադարից... Աճում է կամաւոր գործակցութիւնը անհատների ու հասարակութիւնների միջև, աճում է յարգանքը դէպի մարդկային անձնաւորութիւնը, աճում է ալտրուիզմը, որ հետզհետէ պիտի դուրս մղէ բիրտ էգօիզմի և վայրագ ուժի տիրապետութիւնը, թողնելով նրանից միայն բնական ու օրինաւոր «եսի» պաշտամունքը, միայն արդարամիտ ու ինքնապաշտան ego-ի բնազդը...

Եթէ երկու հոշակաւոր հակոտնեաները, էգօիզմ և ալտրուիզմ, առաջ ընթանային նոյն թափով—պէտք էր յուսահատուել մարդկային ճակատագրից և յուստես փիլիսոփաների պէս սղբալ կեանքի, տիեզերքի ունայնութիւնը։ Բայց էւօլյուցիայի շինարար գործողութեան ընթացքում, երկրորդ բնազդը իր ազդակից՝ համերաշխութեան հակումով գերակշռւում է հետզհետէ։ Կենդանական բարօրութեան մեծ կշիռը աստիճանաբար նրա կողմն է թեքւում...

Ալտրուիզմի այդ յարաճուն սկզբունքի վրայ են հիմնւած միջնազգային սօցիալիզմի յուսերը։ Այդ յարաւարաց ու հետզհետէ գերակշռող գործօնն է, որ պիտի տանէ դէպի հակամարտ ազգութիւնների լիակատար իրաւահաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնը, դէպի մեծ, համամարդկային ընտանիքը...

Ինչպէս է արդեօք սկզբնաւորւել այդ գործօնը փաղեմի ժամանակներում, տոհմակից, ազգանման համայնքների մէջ։ Այդ է որ կը տեսնենք յաջորդով։